

КИЇВ
«ЛИВІДЬ»
1990

Упорядник В. О. Замлинський
Редактори Ю. Г. Медюк, С. О. Васильченко

П53 Павло Полуботок — український гетьман / Упорядник В. О. Замлинський. — К.: Либідь, 1990. — 48 с.
ISBN 5-11-001773-5.

Павло Полуботок... Хто він, якого роду-племіні, чим уславив своє ім'я, навіки вписавши його в українську історію? Про це, а також про пошуки легендарної Полуботкової спадщини читач дізнається із нашої книжки.

Для всіх тих, хто цікавиться вітчизняною історією.

П 0503020902-156
М224(04)-90 Без оголошення

ББК 63.3 (2Ук) 46

Павло Полуботок... Кто он, какого рода-племени, чем прославил свое имя, навечно вписав его в украинскую историю? Об этом, а также о поисках легендарного Полуботковского наследия читатель узнает из нашей книги.

Для всех тех, кто интересуется отечественной историей.

ISBN 5-11-001773-5

© В. О. Замлинський,
упорядкування, 1990

СПАДЩИНА ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА

Хоч як це прикро, але треба дивитися правді у вічі: наші пращури були далекоглядніші й більше дбали про Україну та своїх нащадків, аніж ми, нині живущі. Духовно скалічені сталінською, а потім і брежнєвсько-сусловською системою, «славних прадідів великих правнуки погані» втратили — здавалось, назавжди — національну пам'ять, гідність, самосвідомість. Забувши про відповідальність перед історією, вони ладні віддати в жертву сьогоднішнім вигодам і своє славне минуле, і своє ім'я, і природні багатства, зробивши тим самим наступні покоління заложниками суєтного користолюбства. Тому зараз, коли Україну вперше за кілька десятиліть збурили процеси, що їх можна визначити за лаконічною Винниченковою формулою: «Відродження нації», найнагальнішою потребою є ознайомлення небайдужого громадського загалу з фактами вітчизняної історії, котрі містять у собі заряд високої духовності, вчать зразкам служіння Батьківщині, народові. Серед таких зразків — вчинок українського гетьмана Павла Полуботка, який, рятуючи від московського царя національні скарби, в 1720 році поклав у банк Ост-Індської компанії 200 тис. карбованців золотом. У різні часи неодноразово порушувалася справа про спадщину великого гетьмана. Ось і тепер з цього приводу відбуваються прес-конференції, про Полуботкові карбованці залюбки пишуть газети та журнали, утворюються комісії, делегації, на які покладається завдання відшукати легендарне золото і розподілити його — по 38 кілограмів на душу! — серед громадян сучасної суверенної України...

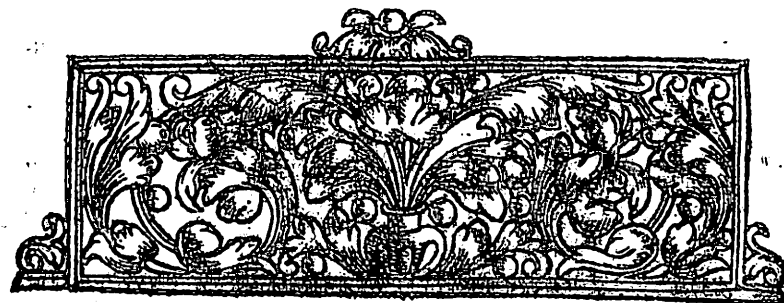
Хто ж вона, ця людина, котра 270 років тому виявила таку велику турботу про Батьківщину, нащадків? Чим вона славна (окрім, звісно, вкладу а іноземний банк), якими були її життєва мета, переконання, уподобання, особисті

інтереси? Ці запитання викликані, певна річ, не лише сенсаційними згадками про славнозвісний скарб. Справа в іншому. До українства тепер повертаються його національні герої. А Павло Полуботок був, безперечно, героїчною особою, і якщо навіть врешті-решт виявиться безпідставність тверджень про існування гетьманської спадщини, народні перекази не випадково пов'язують цю легенду саме з ім'ям Полуботка!

На загадані та деякі інші запитання читач знайде відповідь у цій книжці. В ній уміщено нарис видатного дорвоялюційного історика, фольклориста й письменника М. І. Костомарова «Павел Полуботок», у якому йдеться про сповнене політичної боротьби та особистих незгод життя гетьмана. Відомий український радянський письменник Юрій Мушкетик розглядає життєвий шлях та суспільну діяльність гетьмана із сучасних позицій. У книжку включено також матеріал журналіста Е. Першина з розповіддю про спадщину Полуботка та її розшуки у наш час.

Знайдеться гетьманський скарб чи ні, та й чи існував він взагалі — покаже час, однак достеменною спадщиною Павла Полуботка є його патріотизм, любов до Батьківщини, турбота про її майбутню долю, заради якої він наклав власним життям. Тож будемо сподіватися, що оповідь про громадянський подвиг нашого великого предка зміцнить сучасного читача у прагненні надолужувати згаяне й наполегливо вивчати вітчизняну історію, дасть йому ще одну підставу пишатися своєю належністю до самобутньої, гідної себе нації...

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ, доктор історичних наук

Н. И. Костомаров

ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК

Вопрос о родовом происхождении замечательной в истории Малороссии личности всегда представляет затруднение к ответу: демократический строй казацкого общества не допускал ни родовых отличий, ни фамильного чванства. Люди достигали высоких должностей не по преимуществам породы, а по личным заслугам и по выбору громады; простой рядовой казак при умении, дарованиях и счастливом сочетании обстоятельств жизни мог достигнуть чина полковника или генерального старшины. Это не значило, однако, чтобы из массы казацкого общества не выделялись семьи и роды, так как при сословном равенстве малорусы все-таки признавали естественное право преемничества по наследству: казак, возвышаясь посредством своих достоинств, принимал вместе с собою свою семью и своих потомков, а богатея, — передавал им свое достояние. Таким образом, после изгнания из Малороссии прежнего ополченного высшего сословия из недр народа фактически выступали вперед роды, стремившиеся образоваться в известном смысле высший класс, отличаясь по образу жизни и потребностям от уровня простого народа; но зато непрочным было их значение: они так же легко опускались, как поднимались. Так было в XVII и в XVIII веках, до тех пор пока в Малороссию не введено было на великорусский образец дворянство; часто бывало, что после полковника в том же полку занимал полковой уряд сын его и даже внук; но если на кого-нибудь из этого рода судьба поглянет неприветливо, то уже другим из того же рода не всегда было легко было получить полковничий чин.

Роды, которым в общественной жизни счастливо везло, носили название значных; простые казаки, чернь, глядя на них с завистью и нередко со злобою, но путь к помещичью в рядах значных не был никому еще юридически прегражден: не было между

значными и чернью такого средостения, какое возможно между двумя различноправными сословиями: значный по условиям судьбы выбывал из значных и смешивался с чернью.

В числе родов, возвысившихся над массою казачества во второй половине XVII века на левой стороне Днепра, был род Полуботков. Более в старое время судьба этого рода нам неизвестна. Прозвище Полуботок есть, конечно, насмешливая кличка; полуботок по-малорусски значит полусапожек; фамильные названия у малоруссов чаще всего возникали от насмешливой клички, данной в свое время человеку, который передавал мимо собственной воли эту кличку своим потомкам; соответственно прозвищу Полуботок мы знаем фамильные прозвища Чоботок (сапог), Черевик (башмак), Сиряк (серая суконная одежда). При Многогрешном в Черниговском полку был сотник Артемий Полуботок. Его сын Леонтий Артемьевич владел землею в Черниговском полку и был сделан при Самойловиче переяславским полковником и генеральным бунчужным. Леонтий Полуботок находился в родстве с Самойловичами. Когда после падения гетмана Самойловича гетманская власть досталась Мазепе, новый гетман, по-видимому, благоволил Полуботку: по крайней мере, вслед за ссылкой гетмана Самойловича ссылка постигла бывшего переяславского полковника Дмитрашку Райчу, а Полуботка не тронули; но в 1691 году племянник сосланного в Сибирь гетмана Ивана Самойловича бывший гадяцкий полковник Михайло Самойлович, удаленный по настоянию Мазепы из Украины и проживавший в Москве, был притянут к возникшему тогда делу о чернеце Соломоне. Этот Соломон был личность странная, до сих пор не объясненная историею. Он составил фальшивые письма от Мазепы к польскому королю Яну Собескому такого содержания, за которое со стороны России могло Мазепе угрожать обвинение в государственной измене. Вероятно, чернец Соломон был орудием какой-нибудь враждебной Мазепе партии в Малороссии — партии, желавшей очернить Мазепу пред верховною властью в Москве и спихнуть его с гетманства. Коварная попытка не удалась: Соломон поймался в Польше в обмане, сознался в собственной вине, был выдан московскому правительству и казнен, доставивши — вопреки тайным целям сделать зло гетману — полное торжество Мазепе; доверие к гетману укрепились в Москве. По делу, производившемуся в Москве об этом Соломоне, повели в застенки Михайла Самойловича, а потом сослали в Сибирь. Мазепа узнал, что сын переяславского полковника Павел Полуботок, находясь тогда в Москве, сносился с Михайлом Самойловичем, а отец его Леонтий, благоприятствуя намерениям Самойловича произвести в Малороссии возмущение, помышлял сделаться гетманом. Мазепа приказал взять под караул и отца, и сына и предал их обоих суду старшин и совета полковников.

При разбирательстве этого дела оказалось, что Павел Полуботок, услышавши от Михайла Самойловича недобрые речи о Мазепе, сообщил об этом находившемуся в Москве миргородскому полковнику Апостолу, а последний известил Мазепу. Но гетман все-таки придирался к Павлу Полуботку: зачем он сам прямо не предостерег своего гетмана. Старшина в своем суде над Полуботками поступила так, как хотелось Мазепе. У них были отняты маетности. Часть этих маетностей повернули к городу Чернигову, нашедши по документам, что в старинное время они принадлежали этому городу; другие маетности обращены были в достояние войсковой казны для раздачи иным лицам. Этот страшный для Полуботков приговор приведен был в исполнение без предварительного представления его на утверждение верховным правительством; только по совершении всего Мазепа сообщил о том царям Иоанну и Петру. На место Леонтия Полуботка назначен был переяславским полковником Иван Миронч.

Семья Полуботков была, таким образом, низвержена, лишена материальных средств и должна была, по-видимому, испытать участь многих других, быстро возвышавшихся и быстро сходявших в общий уровень народной массы. Но с Полуботками стало не так. Род этот в лице Павла скоро опять стал подниматься, и сам Мазепа помогал его возвышению. Вместо умершего черниговского полковника Лизогуба полковником в Черниговском полку сделан Павел Полуботок, когда именно — не знаем, но в 1708 году он уже занимал эту должность. Когда открылась измена Мазепы и Батурин, столицу его, постигло разорение от Меншикова, Петр потребовал всю малороссийскую старшину и начальствующих лиц со всех полков на раду в Глухов для выбора нового гетмана. Полуботок был одним из первых, явившихся на призыв государя. Уже тогда он был в большом уважении во всем казачестве. Избираемый сообразно царскому желанию на гетманский уряд стародубский полковник Скоропадский начал отказываться от предлагаемой чести: так следовало по старинному казацкому обычаю. Тогда казаки заявили было стремление ровозгласить главою казачества Павла Полуботка. Но Петр со своей стороны уже высказал о нем мнение, показывавшее, что царь не утвердит казацкого выбора, если этот выбор падет на Полуботка. «Этот человек хитер; с него может выйти другой Мазепа». Так отозвался о Полуботке государь. Само собою разумеется, что никто, узнавши о таком отзыве государя, не решался настаивать на избрании Полуботка, и в гетманы выбран был Скоропадский.

В то время когда Мазепа передался шведскому королю и стараясь потянуть за собою Малороссию, Петру для спасения целости своего государства нужно было ласкать малоруссов и удерживать их в повиновении Русской державе. Карл XII мог быть

очень опасен Петру, если бы сумел стать твердо в те выгодные условия, которые независимо от его собственных усилий приговляла судьба для безрассудного героя. От Малороссии теперь зависел исход всей Северной войны: за кем пойдет этот край — на сторону того будет склоняться перевес. Петр понимал, что важнее всего в те минуты, которые он переживал, было не допустить малоруссов искушаться подбуждениями Мазепы и обещаниями Карла XII. И вот Петр в своих манифестах припоминает всем малоруссам, что московское правительство до сих пор держало малорусский народ во льготах; царь дает обещание держать его так же и вперед, свято соблюдать те вековые права, с которыми край Малороссийский поступил под власть московских царей. Но миновали опасности, угрожавшие русскому самодержцу. Малоруссы не пошли туда, куда манил их и зазывал их старый гетман; напротив, они заявили полную враждебность к тем иноземцам, которые вступили в их отечество, выставя себя их призванными освободителями. Полтавская победа сделала Карла надолго не опасным Петру, и Петр тотчас переменял свой тон по отношению к Малороссии.

17 июля 1709 года Скоропадский в местечке Решетиловке подал царю просительные пункты о разных льготах для малороссийского края и чуть не на все получил отказ. Царь не соглашался, по просьбе Скоропадского, изъять малороссийские войска во время походов от зависимости великорусских полковых воевод и генералов, не возвращал в войсковое достояние взятых у малорусских изменников орудий, не позволял возобновлять черниговских дворов, не позволял малоруссам, вопреки домогательству Скоропадского, вести торговые сношения с запорожцами и проч. Скоропадский по поводу разорения, постигшего Малороссийский край в предшествовавшее военное время, испрашивал на несколько лет льгот казакам от служб. Царь соизволил дать им льготу только на одно лето. Гетман доносил Петру, что войсковая казна оскудела и нечем платить жалованье охочим полкам, существовавшим в Малороссии на определенном жалованье, отдельно от тех казачьих полков, на которые, как на области, была разбита страна; гетман ожидал, что царь по своей богатой милости соизволит уделить что-нибудь от своих щедрот на указанные издержки; но государь велел только доставить ему роспись собираемым в Малороссии доходам, с которых надобно было содержать состоявшие на жалованье полки. Вообще в это время новый малороссийский гетман мог уразуметь, что царь тем будет несговорчивее и упорнее, чем далее будет отходить то время, когда Малороссию нужно было ласкать для собственного спасения. Тогда, между прочим, Петр в ответе на просительные пункты малороссийского гетмана выразился, что малорусский

народ должен быть признателен за великое благодеяние, оказанное ему защитой против шведов.

После того, в течение последующих лет гетманства Скоропадского мы видим ряд мер, явно клонившихся к наложению на Малороссию одинаковой тягости, какую терпела под железною рукою Петра вся Русская держава. В 1715 году царь сделал изменение в способе поставления полковых старшин по всем полкам. До того времени выбор их совершался исключительно в своем полку, но Петр нашел, что полковники делали из этого злоупотребления: они не доводили высшему начальству до сведения о совершавшихся выборах, направляли самые выборы в видах собственного корыстолюбия и допускали выбирать лиц, на верность которых престолу трудно было положиться. Петр определил: вперед полковую старшину назначать гетману при участии великорусского чиновника, находившегося постоянно близ гетмана в качестве органа верховного правительства Русской державы в крае, пользующемуся преимуществами местного самоуправления. В тот же год Петр стал посылать малороссию на работы за пределы Малороссии. Возобновляя свой давний проект о соединении Дона с Волгой, Петр приказал выслать из Малороссии несколько тысяч казаков английскому инженеру Джону Перри, заведовавшему канальным делом в Волжско-Донском крае. То были, как говорит пословица, еще только цветики: надобно было ждать ягодок.

В 1717 году Скоропадский снова просил государя о разных облегчениях для Малороссии; царь, бывший в то время за границею, долго не отвечал Скоропадскому «за дальностию походу и многих нужнейших дел», а в 1719 году дал ответ, в котором вместо ожидаемых милостивых льгот заметил, что великорусский народ несет разные тягости в податях и в людях и во всем прочем, а малороссийский народ по царской милости не знает таких тягостей. В следующем, 1720 году царь показал Малороссии, что ей готовится не льгота и не обособление от прочих частей государства, а, напротив, теснейшее соединение на основании равного с другими частями государства принятия на себя неизвестных ей до того времени тягостей. Царь потребовал двенадцать тысяч казаков на работу Ладожского канала, в край более далек и более непривычный малоруссам по климату, чем берега Дона и нижней Волги.

В 1722 году приехал Скоропадский в Петербург, посещая его уже не в первый раз. Гетман был принят очень почетно и ласково, царь целовал его; Скоропадский удостоился даже сидеть за столом государя рядом с его высокою особою; но тогда же Скоропадского поразила иного рода неожиданная милость. Царь издал указ об основании Малороссийской коллегии: там должен был председательствовать бригадир Вельяминов, а при нем заседать

шесть штаб-офицеров; все были из великоруссов. Управление Малороссиею подводилось под общую систему учрежденного в 1719 году коллегияльного управления по всей России, место бывшего некогда Малороссийского приказа должна была занять Малороссийская коллегия, но с тою важною разницею, что этой коллегии надлежало находиться не в столице, а в Малороссии, в городе Глухове. Она была верховным местом в Малорусском крае и выше самого гетмана; за последним оставалось право совета в этой коллегии. Малороссийская коллегия учреждалась под благовидным предлогом защищать народ от притеснений и злоупотреблений со стороны генеральной старшины, полковников и всяких других властей: она имела право производить дела по поступившим к ней жалобам, вести приходные и расходные книги и доставлять их в сенат. Без сношения с нею гетман и старшина не должны были предпринимать каких бы то ни было всенародных распоряжений и рассылать универсалов. Тяжело показалось Скоропадскому. Он попытался сделать государю представление и сослаться на права Малороссийского края, утвержденные царем Алексеем Михайловичем в силу Переяславского договора, заключенного с гетманом Богданом Хмельницким во время присоединения Малороссии, — права, подтвержденные и наследниками царя Алексея Михайловича и в числе их самим Петром. Царь дал ответ, что учреждение Малороссийской коллегии не делает нарушения пунктов, постановленных с Хмельницким, потому что и прежде дозволялось подавать апелляции воеводам великорусским.

Скоропадский не слышал о таком пункте договора, на какой указывал Петр, и во всей Малороссии не знали и не слышали, чтобы договор Переяславский давал право апелляции великорусским воеводам. Но делать было нечего. Скоропадскому оставалось молчать. Он уехал на родину, обласканный царем, но со смертельною ранюю в сердце. Он жил недолго.

Гетманский уряд остался незанятым. Надобно было избрать нового главу малороссийского казачества, но пока совершится выбор и последует утверждение от царя, казаки избрали временным наказным гетманом черняговского полковника Павла Полуботка.

Первым делом временного малорусского правительства было отправить посланцев Рубца и Быковского с челобитьем в сенат о выборе настоящего гетмана. Это было в конце 1722 года, когда Петр готовился идти в персидский поход. Полуботок обратился к императрице с просьбою о ходатайстве у императора, чтобы малороссийские права и преимущества были сохранены, а в сенат подавал прошение об отмене пошлин с меда, воска и табака.

Сенат отправил присланных к нему малоруссов в Астрахань

и велел там дожидаться государя, который был в Москве, собираясь идти на Персию.

По прибытии государя в Астрахань представились ему малорусские посланцы. Петр, отпуская их, письменно благодарил Полуботку и старшину за их верную службу и обещал устроить по их желанию выбор нового гетмана после своего возвращения из похода. Между тем Петр приказал нарядить пятнадцать тысяч малороссиян на работы в Ладогу, а десять тысяч в крепости Св. Креста. Вместо ожидаемой Полуботком и старшинами льготы от налогов царь издал новый именной указ о налогах на пчельники и табачное производство в Малороссии. Вслед за тем в начале 1723 года Петр дал указ сенату объявить малороссийским казакам, что по их желанию будут к ним в полки определяться полковники из великоруссов, как уже был тому пример при Скоропадском; зять этого гетмана, Толстой, получил полковничий уряд в Нежине. Благовидный предлог расширить эту меру подал Стародубский полк, в котором казаки изъявили неудовольствие против своего полковника Журавки и просили им прислать другого полковника. Царь назначил к ним в полковники великорусса Кокошкина и показал вид, что смотрит на такое заявление Стародубского полка как на свидетельство того, что все малоруссы желают иметь полковников, назначенных им из великоруссов.

По окончании персидского похода воротившись в Петербург, государь застал новое посольство из Малороссии с повторением просьбы о выборе нового гетмана согласно данному царем обещанию.

В челобитной, обращенной к царю, говорилось так: «Повелитель неба и земли Христос Господь в нынешнем с небес пришествии своем хотящ победити враги В. И. В-ву, всея России повелителю, победу на иноплеменники даровал и с оною торжественно в великий град Москву возвратится удостоил, того убо Христа в мир для победы и В. В-ва в царствующий град с победой пришествии мы, с рабской должности нашей, вам, великому государю В. И. В-ву, в начале сего года всеподданнейше виншую*, верно желаем, дабы оной победотворец Христос и в будущиye многочислимыe годы и лета дражайшее В. И. В-ва здоровья, ограждение и победу супротивных силою благости своея ц. о., состоятельно и крепко сохранил, величие и славу имени вашему великому во всех ближних и далечайших странах иноплеменнических умножая оставил. Мы обнадежены высокою В. И. В-ва милостию, выраженной в премошнейшей грамоте, с правительствующего сената принесенной через наших в низовой поход посыланных с найпокорнейшим прошением о избрании по давном обыкновении вольными голосами нового гетмана, ва мес-

* Поздравляя. (Здесь и далее — прим. Н. И. Костомарова.)

то умершего господина Скоропадского, что тое нового гетмана избрание, заблагочасным В. В-ва с оного походу возвращением сбудется; ныне за тую премногую В. В-ва милость достождное наше обысваем благодарствие и о исполнении той же высокомо-наршей милости В. И. пресв. В-ву с дозволенным нашим челобит-ствием раболепное приносим прошение, при чем скипетродержав-ную В. В-ва монаршую духом лобызаем десницу». Подписали челобитную Полуботок, Савич и Бунаковский.

Вместе с тем Полуботок послал письмо кабинет-секретарю Макарову и просил его ходатайства «о неотлагательном испол-нении высокомонаршей милостивой декларации в общенародном всей Малой России интересе, понеже нам и всей Малой России без гетмана, яко без совершенного малороссийского правителя, обходиться трудно и неудобно».

На просьбу о выборе гетмана Петр дал такой ответ: «Всем ведомо, что с Богдана Хмельницкого до Скоропадского все гет-маны явились изменниками, от чего много потерпело государство Русское, особенно Малороссия, и потому надобно приискать в гетманы верного и надежного человека, а пока такой найдется, определено правительство, которому надлежит повиноваться и не докучать насчет гетманского выбора».

Это малороссийское правительство, на которое указывал Петр, была Малороссийская коллегия, до крайности ненавистная для малорусских начальных людей. Между нею и генеральною стар-шиною произошло тогда жестокое столкновение. Старшина тол-ковала, что коллегия должна была производить только дела по апелляциям, поданным на приговор генерального суда; старши-на находила несправедливым, что коллегия разбирает всякие дела, даже не бывшие в генеральном суде, и берет на себя право делать распоряжения мимо туземной власти. Главное, что про-изошло тогда между коллегиею и старшиною, было то обстоя-тельство, что коллегия по приказу государя оповестила универс-алом по всей Малороссии, чтобы все, которые имеют какое-ни-будь неудовольствие против старшин и какого бы то ни было начальства в Малороссии, подавали жалобы в коллегия, уста-новленную государем с той целью, дабы защищать бедных про-тив богатых и вообще простой народ против малороссийских вла-стей. Малорусские старшины увидели в этом тайное желание поднять против них подчиненных и таким путем привести к пе-ременам, по их взгляду, нарушающим права и привилегии Ма-лорусского края. Они поняли, что стоит объявить, чтобы недо-вольные шли жаловаться, — за недовольными дело не станет, хотя бы со стороны тех, на кого подаются жалобы, не было вовсе никаких злоупотреблений; в особенности старшины, знавшие свой край и дух своего народа, ожидали, что объявлением кол-легии воспользуются крестьяне, чтобы заволиноваться против зем-

левладельцев, своих помещиков, потому что со времен восстания против польских панов при Хмельницком крестьяне составляли в Малороссии горючий материал, готовый вспыхнуть от малей-шего возбуждения. Чего старшины ждали, то и случилось. На Полуботка появились от разных лиц жалобы. Во многих местах крестьяне забунтовали, не хотели слушаться своих помещиков; одного из последних, Данилу Забелу, драли за волосы и чуть не убили; другой, Андрей Лизогуб, жаловался старшине, что в селе его Потребах крестьяне исколотили до полусмерти старосту. Тогда Полуботок вместе со старшиною выдал универсал, пред-писывавший посполитым людям, живущим на помещичьих зем-лях, оказывать своим помещикам законное послушание под стра-хом наказания. По этому поводу между членами коллегии и стар-шинами произошли ссоры и несогласия. Бригадир Вельяминов говорил, что малорусское правительство не смеет без ведома коллегии посылать универсалов и, вдобавок, противных по сво-ему смыслу распоряжениям коллегии. Полуботок ссылался на свой сан наказного гетмана, который признал за ним сам царь. Вельяминов на это сказал ему:

— Я бригадир и президент, а ты что такое передо мною? Ни-что! Вот я вас вогну так, что и другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать с вами по-новому!

Полуботок заметил непристойность его выходок при чтении указа.

— Я вам указ! — закричал Вельяминов.

Полуботок отправил государю жалобу на Вельяминова и всю коллегия и привел в своем прошении государю статью договора, заключенного с Богданом Хмельницким московскими боярами во время присоединения Малороссии к России; Полуботок указы-вал, что московский царь Алексей Михайлович тогда утвердил старый порядок судопроизводства в новоприсоединенной стране: ни воеводы, ни стольники не должны были вступаться в войско-вые суды, и все товариство судимо было своею генеральною стар-шиною; где три казака, — там двое третьего должны были су-дить. Полуботок смело припомнил Петру, что преемники Алексея Михайловича подтверждали этот договор, и сам Петр подтвер-дил его при избрании гетмана Скоропадского.

Со своей стороны коллегия жаловалась государю, что на-казной гетман и старшины посылают самовольно универсалы, противодействуя коллегии, поступающей по царскому указу; и вместе с тем Вельяминов прислал жалобы, возникшие от разных лиц на Полуботка и старшину. Государь приказал призвать к себе в Петербург Полуботка, генерального судью Ивана Чарны-ша и генерального писаря Семена Савича.

Позванные к ответу малоруссы явились в Петербург 3 авгус-та 1723 года и поместились в доме Бутурлина (князя-папы). Сна-

чала их приняли ласково и милостиво; августа 6-го они представлялись государю на острове Котляни, потом несколько времени оставались без спросов, посещая разных вельмож; везде их принимали радушно и приветливо.

В сентябре начался над ними допрос в Тайной канцелярии, сохранившийся в делах государственного архива. Прежде всего и более всего налегали на универсалы о повиновании крестьян помещикам, разосланные без ведома коллегии. Полуботок и Чарныш объясняли, что это сделано ради того, чтобы в посольстве не учинилось опасного смятения. «Вельяминов,— говорили они,— разослал своих офицеров внушать посольству, чтобы оно не боялось ни своих владельцев, ни старшин, а мы знаем, что наше посольство всегда готово подняться на панов, и потому, чтобы не допустить до большого мятежа, мы разослали универсалы, иначе с нас бы самих взыскивалось, если бы вышло общее волнение». Савич уклонился от всякого объяснения, отговариваясь, что был болен в то время, когда посылались универсалы.

— Вы,— спрашивали малоруссов,— посылали в Кролевец казака Уманца предлагать казакам для выбора в сотники подозрительных людей: Семена Григоровича и Захара Колесниченка; первый был зять изменника Кожуровского, а второй — шурин прилуцкого полковника Горленка, приставшего к Мазепе, между тем как нежинский полковник Толстой, зять покойного Скоропадского, писал вам, что по приговору и желанию кролевцевских казаков и посольства надобно было оставить прежнего сотника Головаревского, верного слугу государя, на занимаемом им месте. Вы же не учинили по его письму и велели выбирать нового из подозрительных людей, а Григорович со своими товарищами бил и сажал в тюрьму казаков.

Полуботок отвечал:

— Мы предлагали на выбор трех персон: Григоровича, Агиепка и Колесниченка, и посылали узнать, какое будет согласие кролевцевских казаков; мы сделали так потому, что казаки из Кролевца приезжали к нам и требовали для выбора наметить нескольких лиц, а не одну персону; старшины никого не назначили, а предоставили выбор казакам. Нежинский полковник Толстой писал нам об определении Головаревского, но мы не сделали этого по одному письму Толстого, а прежде послали казака Уманца проведать: точно ли хотят его кролевцевские казаки и за кем окажется более голосов? На Головаревского были челобитчик: и мещане, и казаки, а кто именно, того не припомню; его винили, что он разоряет и отнимает грунты у некоторых лиц; так делал он, когда был сотником. По этой-то причине мы и не определили Головаревского. О том, чтобы Григорович кого-нибудь бил или сажал в тюрьму, я ничего не знаю.

Спрошенный по этому пункту, Савич прибавил, что еще гетман Скоропадский отставил Головаревского от должности сотника за нанесенные людям обиды. Чарныш отозвался полным неведением по делу о выборе сотника в Кролевце.

Тайная канцелярия задала потом следующий вопрос:

— Бригадир Вельяминов писал, что вы без указа коллегии раздавали в работу деревни, приписанные прежде к ратуше. Кому раздавали вы деревни и какие именно?

Савич и Чарныш отозвались незнанием. Один Полуботок дал на этот вопрос такой ответ:

— Мы отдали одну деревню в тридцать или сорок дворов новгород-северскому сотнику Голезному, потому что этот сотник по сенатскому указу был переведен из Полтавского полка в Новгород-Северский, а прежнего сотника деревня была уже отписана к гетманским маестностям. Потом мы отдали небольшую деревню бунчуковому товарищу Кушневскому ради отъезда его в Петербург, как прежде делалось у нас в подобных случаях; когда же бригадир сказал, что не следует давать деревню Кушневскому, тогда мы снова отобрали ее и приписали к ратуше. Наконец, дана была небольшая деревня канцеляристу Хоменку в Стародубском полку, в Баклановской сотне, потому что этому канцеляристу дано было обещание еще гетманом Скоропадским по тому поводу, что Хоменко перешел на его сторону из-за Днепра и там покинул бывшую за ним деревню. Более этих трех деревень мы никому не давали.

Был затем сделан малоруссам такой вопрос:

— В Малороссийской коллегии определено иметь счетчика и комиссара для приема денежной казны. В 1722 году велено было выбрать счетчика из гарнизонных солдат, но на указ об этом получено донесение, что счетчик и комиссар уже выбраны и не из гарнизонных солдат, потому что из гарнизонных солдат выбрать некого: они все бедны. Зачем отставили счетчиков и комиссара, не дождавшись указа?

Полуботок и Савич объявили, что это неправда, а Чарныш добавил, что бригадир Вельяминов писал ложно, будто гарнизонные солдаты бедны и выбрать из них некого, тогда как многие из гарнизонных солдат имеют лавки и занимаются торгами.

Далее от Тайной канцелярии был предложен следующий вопрос:

— Прошлый год в малороссийские полки были определены сборщики, которым велено собрать денег, хлеба и меда, и этих денег не следовало употреблять никуда без указа, а полковники Полуботок, Танский, Апостол и Милорадович отобрали у сборщиков 2264 рубля и хлеба 628 четвертей.

Полуботок отвечал:

— Без указа ничего не брали, но по силе сенатского указа, которым велено было полковникам довольствоваться теми сборами, какие получались прежде, в Черниговском полку собрано не коллежскими, а полковыми сборщиками всего 70 или 80 рублей:— Савич заметил, что из коллегии прислан был к старшине указ об одном меде, взятом миргородским полковником Апостолом, а о хлебе и деньгах не было никакой переписки, кроме только о хлебе, собираемом в раздачу коллежским служителям.

Представили допрошаемым такое донесение Малороссийской коллегии:

— Был послан в Стародубский полк, в маентности полковничьего уряда Пекалицкий для сбора доходов на полковничий ранг. Из коллегии ему послан был указ, чтобы он явился с деньгами в коллегию, а он не явился, и когда потом был сыскан, то скавал, что старшина не велела отдавать этих денег в коллегию. Что это значит (спрашивала Тайная канцелярия), сколько было денег и куда их израсходовали?

Полуботок на это сказал:

— В виду у нас имелся указ сената хранить собранные деньги там, где они были собраны, и потому мы, старшина, определили не отдавать собранных Пекалицким денег, а приказали положить их в Стародубе за неимением полковника при полковой старшине, чтобы, когда будет в Стародубском полку новый полковник и потребует этих денег, они были налицо, потому что такие расходуются на покупку лошадей и на другие нужды полка. Денег было налицо рублей сто с небольшим; а чтобы бригадир Вельяминов требовал этих денег и приказывал Пекалицкому явиться в коллегию и мы будто не велели Пекалицкому являться и доставлять в коллегию денег — того мы не знаем и от нас такого приказа не было.

И Савич, и Чарныш показали то же, что и Полуботок.

Тайная канцелярия сделала такой спрос:

— Когда у вас бывают между собою советы о важных делах, вам велено давать знать бригадиру Вельяминову, и последний должен находиться при таких ваших советах; вы должны были сообщать ему сентенции и копии универсалов; вы же о своих советах ему не объявляли, а присылали копии с универсалов и известия о всяких делах уже в то время, когда дело окончится и состоится решение.

Полуботок дал такой ответ:

— О важных делах мы письменно не держали совета с Вельяминовым и знать ему на письме не давали, потому что такие важные дела не часто случаются. Сочиняя универсалы и подписывая их, мы посылаем их в коллегию и до просмотра коллегии их не публикуем; иногда же о нужнейших делах имеем разговор

с бригадиром Вельяминовым. Копии с универсалов сообщаем в коллегию, а сентенций не посылаем, потому что у нас не было такого обыкновения, чтобы подписывать и крепить по листам приговоры всем старшинам. Не важные же дела мы решаем сами собою и по решению доносим коллегии. Всем этим мы не чинили коллегии противности и не нарушали надлежащего ей послушания.

То же сказал Савич, а Чарныш отговорился незнанием по причине болезни, постигшей его.

Спрашивали:

— Для чего вы, не объявля Вельяминову, устроили у себя кроме генерального суда еще какой-то свой суд и какие дела производились в этом суде? Были ли такие суды при прежних гетманах и если не было, то для чего вы их выдумали без указа?

— Мы, — сказал Полуботок, — учинили в Глухове суд с совета старшин и сказывали о том ранее бригадиру Вельяминову, что наш генеральный судья заболел, а челобитчиков много и дел накопилось довольно. Бригадир не сказал нам, чтобы не быть такому суду, а, напротив, сказал «хорошо». Суд этот вовсе не был иной, кроме генерального, он был учрежден временно вместо генерального; и при прежних гетманах делалось так, что если генеральный судья отлучится или заболит, то по гетманскому приказу выбирались временные судьи из полковых старшин или из других лиц, кто прилучится, по четыре человека для судопроизводства. Из такого суда мы отсылали дела в коллегию, а в коллегии, продержав дело месяца три, отсылали его снова в наш суд для решения.

То же показали Савич и Чарныш.

Был затем сделан вопрос о глуховском сотнике Мануйлове. Бригадир Вельяминов не велел его высылать в низовой поход, но объявление Вельяминова не было принято во внимание старшинами: Мануйлов был выслан.

— За какую вину, — спрашивали в Тайной канцелярии, — держали вы на пушке племянника этого Мануйлова, Оболенского. Был же у нас канцеляристом?

Мануйлова выслали не мы, — отвечал Полуботок, — а нежинский полковник Толстой, и бригадир Вельяминов не говорил нам, чтобы его не высылать. Оболенский же был наказан за то, что когда Вельяминов сверх определенных для него маентностей требовал с нас еще 300 четвертей хлеба, а у нас хлеба в сборе не было, то мы приказали Оболенскому написать донесение в сенат, а Оболенский потерял черновой отпущек: за это по нашему давнему обыкновению мы подвергли его штрафу, и Вельяминов за то на нас озлобился.

То же показали Савич и Чарныш.

Все это до сих пор были обвинения в злоупотреблениях по общей текущей администрации. Начались потом допросы по жалобам разных лиц на Полуботка и старшину.

— Стародубский мещанин Федор Сухота искал на стародубском войте Спиридоне Ширяе издержек в проестях и волокитах по посланным из Иностранной коллегии грамотам. Иск простирался до 809 рублей.

— Помню, — сказал Полуботок, — что была прислана из Иностранной коллегии грамота о взыскании 809 рублей по челобитию Сухоты; эти деньги остались невзысканными за челобитием ответчика, доказавшего, что истец ищет за него напрасно, и потом дело взято было на решение в Малороссийскую коллегию.

Чарныш сказал:

— Иное дело генеральным судом решено, написана сентенция еще при Скоропадском и послана была в Иностранную коллегию.

— Казак Никифор Ломака жаловался, что отец его бил челом на Пилатовича о затоплении мельницы; был дан декрет обвинительный на Пилатовича, но не приведен в исполнение.

Полуботок заявил, что не знает этого дела.

Ему сказали: «Пилатович обвинен был при гетмане Скоропадском и выдан по гетманскому приказу, против него обвинительный декрет, но генеральный суд, взявши взятку с Пилатовича, обвинил Ломаку и отдал остальные его мельницы Пилатовичу». По этому делу Чарныш сказал:

— Пилатович бил челом напрасно, будто посланные по челобитию Ломаки розыски вели розыск неправильно; потом посланы были внове розыски, а по вторичному розыску явился виноват Ломака; тогда прежние розыски были наказаны гетманом и остальные мельницы были отданы Пилатовичу. Взятки с Пилатовича не брали; правда, он положил перед судом деньги, но эти деньги были ему возвращены.

— Но по челобитию Ломаки, — возразили малоруссам в Тайной канцелярии, — дело было требовано в Москву и не прислано. Отчего вы его не прислали?

— Я за болезнью не присутствовал на суде, — сказал Чарныш, — а потом, когда старшина сообщила мне, что это дело требуют в коллегию, я передал его в войсковую канцелярию для отсылки в коллегию.

Савич объяснил, что он не занимался этим делом, собираясь ехать в Петербург.

— Города Любеча церкви Рождества Богородицы поп Гаврило жаловался, что Полуботок сделал нападение на церковную землю и другие маестности и овладел ими насильно, не обращая внимания на крепостные акты.

Полуботок против этого обвинения дал такой ответ:

— Я не отнимал насильно имущества и земель церковных, а,

быть может, поступил так мой приказчик Семен Калмыков; думаю так потому, что тот поп бил челом в коллегии на него и приказчик после его челобития взят в коллегию, а от меня не давалось приказания обижать этого попа, и сам поп на приказчика мне не жаловался. Впрочем, приказчик взят в коллегию по донесению любецкого сотника Савченка, а не по донесению попа. Бригадир объявлял мне о челобитной попа, и я хотел послать для розыска, но не послал, потому что сам я поехал в Петербург, а приказчика из коллегии до сих пор не освободили. Я приказывал приказчику, чтобы он не чинил обиды попу.

Полуботку представили вопросы о разных обидных поступках, учиненных этому попу Гавриле, а именно:

«Овладел десятью крестьянскими дворами и садом; приказал взять с попова двора двадцать три воза сена; велел выбрать два улья пчел в бортах; на Днепре велел вырубить яз; через принадлежащие попу сады и огороды проложил дорогу к своему двору; отнял в семи рублях огород; взял у попова крестьянина избу с сеньми и положил за нее своевольно восемь рублей; взял за долг у попа крестьянина; овладел церковною землею с санными полосами; отнял положенную церковникам в пропитание дань с двух островов по пяти рублей и по два пуда меда; отнял четырех крестьян, с которых шло оброка по шести рублей и овса по шести четвертей; поставил на купленной земле корчму» и проч.

На все эти вопросы Полуботок отвечал отрицанием.

На этом обрывается в деле, хранящемся в государственном архиве, допрос, сделанный Тайной канцелярией Полуботку с товарищами. Затем там читаем мы роспись колодникам, которых император приказал отвезти в Гварнизон (Петропавловскую крепость) лейб-гвардии Преображенского полка адъютанту Артемию Максимовичу. Это совершилось 10 ноября 1723 года в 9 часов пополудни. Поименованные колодники были: Черниговского полка полковник Павел Полуботок, генеральный судья Иван Чарныш, генеральный писарь Семен Савич, сыновья генерального судьи Иван и Петр Чарныши, Черниговского полка полковой писарь Иван Янушкевич, того же полка казак Иван Рыкша, Стародубского полка войсковой товарищ Степан Косович, Гадяцкого полка судья Григорий Грабянка, канцелярист генеральной канцелярии Николай Ханенко, Переяславского полка есаул и наказной полковник Иван Данилович, Стародубского полка наказной полковник Петр Корецкий, бунчуковый товарищ Дмитро Володковский, войсковой товарищ Василий Быковский, канцелярист генеральной канцелярии Иван Романович. На дворе бывшего князь-папы Бутурлина остались: священник Василий Петров и одиннадцать служителей Полуботка, из которых один был бандурист, а другой — кухмистер-поляк, шесть служителей Чарныша, семь — Савича и несколько служителей других арестованных.

Причина арестования Полуботка и его товарищей не вполне разъяснена историею. В Малороссии сохранилось предание, что Полуботок раздражил царя смелой речью, которую произнес на улице при выходе государя из Троицкой церкви. Бантыш-Каменский в своей «Истории Малой России» сообщает, что у малороссийского старожила Тарновского был список этой речи, но он кому-то отдал его *. В «Истории Русов», несправедливо приписываемой архиепископу Конисскому, приводится длинная речь, будто бы говоренная Петру Полуботком, но склад этой речи сразу отличает подделку, как и вообще все приводимые в этой истории речи. Правдоподобнее приводится речь Полуботка, произнесенная в это время Петру, в сочинении Шерера «Annales de la Petite Russie»:

«Знаю и вижу, государь, что вы хотите погубить мою родину без всякой причины, единственно по злобным наветам гордого Меншикова; вы считаете себя выше всех законов и хотите уничтожить все привилегии, утвержденные торжественно вашими предшественниками и вашим величеством; вы хотите подчинить произволу народ, которого свободу вы сами признали; вы не затрудняетесь посылать его на тяжелые и унижительные работы, принуждаете казаков, как рабов, копать каналы в ваших владениях, а что всего для нас оскорбительнее — лишаете нас драгоценнейшего нашего права избирать вольными голосами гетманов и прочих начальников; вместо того, чтобы оставить судьям из нашего народа власть судить своих соотечественников, вы поставили нам судьями великоруссов, которые не знают или прикидываются не знающими наших прав и привилегий и не перестают всякими способами нас насиловать и оскорблять. Неужели, отказывая нам в правосудии, ваше величество думаете принести богу благодарность за все успехи, которые он вам соизволил послать? Вы ослеплены величием и могуществом, которые дали вам щедроты божеские, а не думаете о божеском правосудии. Позвольте, ваше величество, объявить вам в последний раз, что вы не получите никакой пользы от разорения целого народа; гораздо менее вам славы властвовать силою и казнями над низкими рабами, чем быть главою и отцом такого народа, который за все ваши благодеяния всегда готов всем жертвовать и проливать кровь ради вашей пользы и славы. Знаю, что меня ожидают окопы, что меня посадят в мрачную тюрьму на голодную смерть по

* Отрывок из этой речи напечатан под портретом Полуботка в первом издании «Истории Малой России» Бантыш-Каменского: «вступаючись за отчизну, я не боюсь ни кандалов, ни тюрьмы, и для меня лучше найгоршую смертью умерти, як дивитися на повешену гибель моих земляков...» Такой портрет с тою же надписью, писанный масляными красками и от старости потемневший, видел я у одного казака в мест. Монастырище Нежинского уезда.

московскому обычаю, но мне все равно: я говорю за свою родину и добровольно предпочитаю самую мучительную смерть ужасному зрелищу окончательного разорения моего края. Подумайте, великий государь, и будьте уверены, что вы отдадите некогда отчет господу всех господствующих за несправедливости, которые вы учиняете народу, принятому вами под ваше покровительство».

Сображая тогдашние обстоятельства, едва ли можно признать сообщаемую в книге Шерера речь действительно сказанною Полуботком. Мы знаем вспыльчивый, раздражительный и вместе крутой нрав Петра. Возможно ли допустить, чтобы он спокойно в продолжение нескольких минут стоя на улице, слушал это укорительное красноречие малороссийского наказного гетмана? Мы уверены, что этой речи Полуботок не говорил, но она тем не менее имеет для нас значение как отголосок происшедшей с Полуботком катастрофы и проявление сочувствия к Полуботку у малоруссов его времени, потому что речь эта, по всем соображениям, сочинена и приписана Полуботку в Малороссии. В бумагах государственного архива мы не нашли ни малейшего намека на какую бы то ни было речь, произнесенную Полуботком государю; но из тех же бумаг мы узнаем, что в то время, когда Полуботок с товарищами находился в Петербурге и еще не был подвергнут в Тайной канцелярии допросу, который мы привели выше, над ним начиналось тайно другое дело — по обвинению в государственной измене. Дело это возникло августа 31-го 1723 года по донесению псковского епископа Феофана Прокоповича, сообщившего письмо к нему Иродиана, епископа черниговского, о черниговском полковнике Полуботке, где показано было, что Полуботок имел сношения с изменником Орликом, бывшим писарем Мазепы, возведенным по смерти последнего от шведского короля Карла XII в сан малороссийского гетмана и приходившим с татарскою ордою в пределы Малороссии. [...]

По этим полученным известиям Тайная канцелярия отправила в Киев к тамошнему генерал-губернатору князю Трубецкому указ произвести розыск о сношениях Полуботка с Орликом. Указ этот отправлен был с нарочным, лейб-гвардии сержантом Мордвиным, которому велено было самому находиться при следствии... и, окончивши следствие, отослать все дело для окончательного решения в вышний суд. Но князь Трубецкой, начавши производить розыск, встретил затруднение и доносил, что никак не может довести дело до конца, потому что люди, которых он привлекал к допросу, боясь Полуботка или потакая ему, не говорили правды. Дело в том, что в Петербурге находившиеся малоруссы проводили собиравшуюся над ними грозю: сенатские подьячие сообщили им секретное дело, производившееся об них, и Полуботок написал в Малороссию наставление, как следует поступать и отвечать, когда будут делать розыск. Это сделалось известным

государю, и, по-видимому, это обстоятельство и было поводом внезапного ареста, наложенного на малороссиян в Петербурге. У Соловьева, кроме тех бумаг, которые были в наших руках из государственного архива, были еще документы московского Архива иностранных дел, из которых оказывается, что 10 ноября, в день, когда арестовали Полуботка с другими малоруссами, Петру при выходе из церкви св. Троицы приехавший из Малороссии канцелярист Иван Романович подал две челобитные; государь распечатал их в доме, называемом «Четыре фрегата», и нашел в этих челобитных «неосновательные и противные прошения». Из указа, последовавшего уже после кончины Петра (П.С.З., ст. 4651), видно, что в одной из этих челобитных, написанной старшинами, оставшимися в Малороссии, они просили государя, будто бы по желанию всего малороссийского народа, уничтожить Малороссийскую коллегию и устроить вместо нее генеральный суд из семи особ. По поводу этой челобитной Петр приказал арестовать Полуботка и всех его товарищей и захватить все их бумаги; в этих бумагах найдена «промемория» от правявшемуся в Малороссию посланцу с наставлением, какие ответы следует давать, когда будут делать вопросы, и вместе с тем научать жаловаться на притеснения со стороны Малороссийской коллегии. Петр ясно узнал, что малоруссы проводили секретное дело, производившееся о них, и 16 января 1724 года дал такой указ сенату, что «секретные дела вынесены от подъячих черкасам... того ради, получа сие, учините, по примеру Иностранной коллегии, чтобы секретные дела были особливо у надежных людей, чтобы впредь такого скарעדства не учинилось».

Как бы то ни было, но еще в декабре 1723 года отправлен был в Малороссию Румянцев, доверенный человек Петра, сослуживший ему важную службу вместе с Толстым по делу о вызове царевича Алексея из-за границы. Государь дал ему инструкцию поверить и докончить розыск, начатый и неоконченный князем Трубецким. Румянцев должен был собрать всех тех людей, которые были в прежнем розыске, ободрить их, что им не будет ничего дурного, убедить их, чтобы они безо всякой опасности объявили о преступлениях Полуботка и всей старшины, и, снявши с них допрос, отправить их в Петербург не под арестом, но с офицером. Вместе с тем Румянцеву предписывалось собирать в городах казаков, убедить их в том, что им будет лучше, когда вместо прежних полковников будут им назначены новые полковники из великороссиян, и узнать, что казаки вовсе не участвовали в составлении челобитной об избрании гетмана, а что такую челобитную выдумала старшина от имени всего казачества, без желания подчиненных.

Румянцев в январе 1724 года доносил из Чернигова, что, приехавши в Стародуб, он собрал на сход полковую старшину, сот-

ников и по несколько десятков казаков от каждой сотни, а также и членов магистрата. Он спрашивал их: знают ли они о челобитной, поданной генеральной старшиною об избрании гетмана, и с их ли желания генеральная старшина составила эту челобитную? Иные сказали, что знают; другие — что не знают подлинно. Но, по замечанию Румянцева, они говорили так, что верить им нельзя: сразу видно, что их научали другие. Румянцев спросил: довольны ли они определенным в их полк полковником Кокошкиным? Казаки сообразили, какого ответа хочется тем, которые задавали им такой вопрос, и сказали, что они «по высокой милости царской zelo удовольствованы». Когда Румянцев из Стародуба приехал в Чернигов, то собрал сход и объявил черниговским казакам, что у них полковником будет назначенный от царя Богданов. Казаки приняли эту новость «с великим благодарением». Румянцев спросил про челобитную об избрании гетмана, посланную государю будто бы от всего казачества. Черниговские казаки отвечали, что ничего об этом не ведают, что старшина составила эту челобитную «воровски без их позволения». Содержавшийся под караулом канцелярист Банкевич подал на старшину донос, и Румянцев препроводил этот донос в Тайную канцелярию. Из Чернигова Румянцев собрался ехать в другие малороссийские полковые города и испрашивал дальнейших для себя инструкций. Этих инструкций мы не нашли, но из указа Екатерины I (П.С.З., ст. 4651) оказывается, что Румянцев ездил во все полковые города и везде собирал на сход полковую старшину и по несколько сот казаков. Он делал на сходах те же вопросы, что в Чернигове и Стародубе. Везде казаки показали, что они не просили ни об упразднении Малороссийской коллегии, ни об избрании гетмана, что это вымыслила сама собою старшина, а других принуждали прилагать руки к челобитной. Румянцев вместе с тем донес в Тайную канцелярию, что, как он узнал, находившиеся в Петербурге малоруссы посылали к оставшейся в Малороссии старшине, к Жураковскому и Лизогубу, наставление, а Жураковский и Лизогуб по смыслу этого наставления разослали от себя письма в три полка, чтобы побудить малороссийский народ заявлять нежелание иметь у себя великорусских судей и великорусских полков. Потом Полуботок послал из Петербурга в Малороссию своего доверенного человека Лаговича передать генеральной старшине, чтобы полковники в разных полках внушили своей полковой старшине и сотникам, дабы они постарались поскорее помириться со всеми теми, с кем находились в ссоре, и вознаградили бы тех, кого оскорбили, чтобы не было более жалоб на причиненные обиды. Когда правительство узнало об этом обо всем из донесения Румянцева, Лаговича подорвали очной ставке с Полуботком, и Полуботок сознался, что посылал Лаговича делать надлежащие внушения, чтобы расположить казаков давать

на вопросы такие ответы, которые бы не шли вразрез с их задушевным желанием удержать в Малороссии старый порядок и не допускать нововведений.

Полуботок умер в Петропавловской крепости в 1724 году. Его товарищи были освобождены Екатериною I.

Тогдашнее русское правительство не только при Петре, но и после его кончины старалось представить Полуботка и его товарищей людьми, которые, заботясь о своих личных и сословных целях, были утеснителями «подлого», как выражались в те времена, народа, а государь являлся защитником и охранителем этого народа от эксплуатации сильных и богатых лиц, занимавших начальнические места. В Малороссии между тамошней интеллигенцией составилось и укрепилось мнение о Полуботке как о смелом, благородном и решительном, тем не менее непоколебимо верном престолу и своему долгу герою, пожертвовавшем своею свободою и даже самою жизнью за права своей родины. Мы не имеем подробных данных, чтобы произвести верный приговор и, так сказать, последнее слово истории о печальном событии, изложенном нами. Все, в чем в оное время обвиняли Полуботка и вообще старшину, останется недоказанным. Читатели наши могут ясно видеть, что обвинения, на которые их заставляли давать ответы в Тайной канцелярии, голословны и не подтверждались никакими фактическими уликами, а от обвиняемых ни в чем не последовало сознания. Притом способ, каким возбуждены все противные для Полуботка и старшины жалобы, по самому существу своему внушает подозрение в справедливости самих жалоб. Малороссийская коллегия рассылает приглашения подавать жалобы на старшин. Нет и быть не может в свете человека, который бы всем угодил. Понятно, если оповестить всем и каждому, чтобы шли с жалобами на то или другое лицо, то непременно явится целая куча жалоб. Делать подобные приглашения к подаче жалоб можно только с предвзятым желанием повредить во что бы то ни стало тем, на которых будут приноситься жалобы. Так на самом деле и было. Петр, в видах государственного единства, находил неуместным сохранять областную самобытность Малороссийского края и желал теснее слить его с остальным государством своим. При таком взгляде ему до крайности неприятно было домогательство старшин об избрании нового гетмана и их недовольство учреждением Малороссийской коллегии — нового, еще небывалого органа предполагаемого государем слития Малороссии с Россией. Петр знал и верно понимал, что этого желают одни старшины, — как люди, сравнительно более других политически развитые, и потому на них-то устремил свои удары. Петр знал в то же время, что в Малороссии существуют уже издавна враждебные отношения между казацким начальством и простыми казаками, между значными и чернью,

между богатыми и бедняками, между владельцами земли и безземельными наймитами, между привилегированным казачеством и осужденным на поборы и повинности посольством, одним словом, между тем, что на каких бы то ни было отношениях и какими бы то ни было путями поднималось из народной массы и остальной массой. Петр воспользовался этим общественным положением в Малороссии для своих политических целей. В таких видах ему было полезно, когда явятся из народной массы жалобы на старшину, на значных людей; в таких видах он отправил Румянцева вызывать у простых казаков согласие и сочувствие к нововведениям, которые, как Петру было известно, приходились не по сердцу старшине и вообще значным людям. Может ли историк верить искренности того, что могли отвечать казаки и простолюдины на вопросы человека, приехавшего от царя и своим тоном показывавшего им, чего хочет царь? Может ли, кроме того, верить беспристрастной правдивости донесений человека, прибывшего в Малороссию с заранее задуманным планом услышать там такое народное жалование, какого хотелось получить самодержавному царю? Мы не можем признать ни справедливости тех обвинений, которые были искусственно возбуждены против Полуботка и старшин, ни обвинять последних в их домогательствах удерживать в Малороссии старый порядок, не нравившийся царю. Полуботок был одною из жертв, принесенных для государственных целей, которые во всей деятельности Петра всегда были на первом плане.

(Надруковано із скороченнями за: Костомаров Н. И, Исторические произведения. Автобиография. К., «Лыбидь», 1990)

Юрій Мушкетик

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

І славного Полуботка
В тюрмі задушила.

Тарас Шевченко

Життя Павла Полуботка вплітається в історію України червоно-чорною крайкою. Це — одна з найтрагічніших її сторінок.

Правдиве прочитання її дає нам ключ до досягнення багатьох притмнених місць нашого минулого, надто в стосунках з сусідами; водночас з гіркотою і сердечним сумом бачимо, як вульгаризувалася, перезлоосмислювалася наша історія в різні часи, особливо в останнє півстоліття, як любов до рідної землі, намагання прислужитися їй незичливі Україні люди перелицьовували в зловорожість, націоналізм. [...]

Ось як схарактеризований П. Полуботок у найповажніших виданнях: «...старшинська верхівка на чолі з Полуботком насамперед мали на меті вузькі класові експлуататорські цілі — зміцнити привілейоване політичне становище української старшини і забезпечити за нею монополію гноблення трудящих України» (УРЕ), «...українські дворянсько-буржуазні історики здебільшого ідеалізували Полуботка, затушовували класово-кріпосницьку спрямованість його політики...» («Шевченківський словник»).

Власне, в такому ключі Полуботок поданий в усіх наших історичних працях останніх десятиліть. І жодного слова про те, що йому боліло, що в його серці плакала Україна, що задля неї він свідомо пішов на тортури, на смерть. Нема що казати, був він маєтною людиною й множив свої багатства, й це не прикрашає його, хоч хто тоді їх не намагався множити, це було трибом життя всіх людей того часу.

© Ю. Мушкетик, 1990

Павло Полуботок (народився приблизно 1660 року) походив з давнього козацького роду, при тому слід зауважити, що в той час на Україні люди виходили на вищий життєвий гребінь здебільшого самотужки, завдяки власній енергії, кмітливості, хоробрості. Його батько Леонтій був чернігівським сотником, далі переяславським полковником, за гетьманства Мазепи втратив і владу й маєтність, отже, син вибивався нагору сам, був обраний чернігівським полковником, а коли 1708 року козаки зібралися на раду в Глухові обирати гетьмана, вони воліли обрати Полуботка, однак Петро I рішуче заперечив і віддав гетьманську булаву стародубському полковникові Скоропадському.

Під час виборів нового гетьмана і по Полтавській битві, поважаючись ще не зовсім упевнено на українській землі, цар при укладанні нового договору схвалив майже всі Переяславські (Березневі) статті, укладені свого часу Хмельницьким з царем Олексієм Михайловичем, обіцяв українському народу не зазіхати на його права («давнини»), шанувати його звичаї й закони, не обтяжувати поборами. Однак, впевнившись, що з боку українського поспільства йому нічого не загрожує, почав послідовно, неухильно й жорстоко наступати на українських селян, козаків та старшину: підпорядковував у військових походах українське військове російським генералам, заборонив козакам зносини із запорожцями, скасував виборність старшини в полках, тепер старшину призначав гетьман по консультаціях з російськими чиновниками. Виснажували, знекровлювали українське поспільство безнастанні військові походи, а надто каторжні — інакше їх назвати не можна — роботи на каналах. Про один такий похід на Ладого за участю Павла Полуботка знаходимо відомості в тодішніх документах. Козаки йшли на каналні роботи взимку, трьома партіями в кількості дванадцяти тисяч чоловік. Одну партію вів Павло Полуботок, другу — генеральний хорунжий Іван Сулима, нащадок славнозвісного гетьмана Івана Сулими. То був пекельний похід: у заметілі, бурани, по бездоріжжю через ліси і бори козаки геть обносилися, поспродували за харчі зброю, волів і коней, одяг, замерзали й вмирали від хвороб, насамперед застудних. З таких походів (і з цього зокрема) не поверталось від третини до половини козаків. У поході захворів і помер Іван Сулима. Розгублена старшина посилає гінця навздогін Полуботкові, який уже був на Валдаї, з проханням порадити, що їм робити. Полуботок відписує, що хоронити тут Сулиму не можна, бо «в цім краї і імені його ніхто не згадає, а до того ж і її милість пані хорунжа генеральша... в усім домом неонаклана завжди печальна була б, через те велю валежну труну зробити, в яку тіло покласти... й спорядивши так, відправлю його милість до грободи». Далі віддає ряд печально-необхідних розпоряджень та поглад.

Листи Павла Полуботка, його універсали, залишена ним «Кронічка» (хроніка подій) свідчать, що це була людина високоосвічена (навчався в Київській академії, знав іноземні мови, кохався в поезії), стримана, мужня, послідовна в думках і вчинках, уперта.

Гетьман Скоропадський — навпаки — був людиною слабо-вольною, лагідною вдачі. Він пише цареві неміливі листи з проханням відмінити тяжкі побори та утиски, Петро або відмовляє, або ж просто не відповідає на них. В 1722 році цар запросив Скоропадського до Москви, з притаманним йому єзуїтством приймав шанобливо, ласкаво, вицілював у голову, садовив на банкетах поруч себе, а коли гетьман від'їздив на Україну, йому було вручено на дорогу «подарунок» — указ про впровадження на Україні в місті Глухові Малоросійської колегії на чолі з президентом генералом Вельяміновим, колегії віддавалася вся повнота влади, гетьманська рада скасовувалася, гетьман мав право лише дорадчого голосу. Цей «подарунок» вразив старого гетьмана просто в серце (в переносному і, гадаю, прямому розумінні, очевидно, стався інфаркт): знищеного морально, тяжко хворого, його за-ледве довели до Глухова, де він і помер.

Петро діяв підступно, підло. Згідно з його указом, листами, які були розіслані в усі українські полки, колегія впроваджувалася буцімто для того, аби захистити український народ від утисків старшини (російський народ під тягарем податків, кріпащини догивав, його страждання вінценосцеві не боліли, він «клопотався добром» народу українського), в той же час по всій Україні розсилалися чиновники для складання подвірних описів для глобального оподаткування (від нових податків, зокрема медової, тютюнової десятини не звільнявся ніхто, навіть ченці), було додатково розквартировано на постій на Україні ще чимало російських полків, постом розоряли не згірш, ніж окупацією і козаків, і підсудків, і всіх посполитих, солдати та офіцери тих полків поводитися в українських містах і селах як завойовники. Либонь, найстрашнішим і найпідступнішим пунктом, спрямованим на розкол українського народу як єдиного цілого, був пункт про суди. Саме в такий спосіб цар і його посіпаки заповзялися зруйнувати весь старий віковичний український судовий устрій, розсварити народ з виборною старшиною, дискредитувати її й звести її владу нанівець. Знову ж таки в усі полки було ординовано листи, в яких зазначалося, що всі, хто невдоволений нині або в минулому судами ратушними, сотенними, полковими і генеральними, можуть оскаржити рішення тих судів у колегії. Відомо, судяться дві сторони, й завше одна лишається невдоволеною. Тепер тій стороні надавалося право не визнавати законних присудів законних судів. Яка злива скарг посипалася в колегію, годі й сказати. Звар'ювався цілий край. Було спровоковано незлічен-

ну кількість доносів, наклепів, фальсифікацій. Петром особисто, його адміністрацією доноси підтримувалися повсюдно, на рівні державної політики. Донос у російській державі на той час був ремеслом, обов'язком, службою, він високо оплачувався. Звичайно, слід зауважити, що судочинство за слабовольного Скоропадського велося кепсько, чимало суддів зловживали своїм становищем; зволікання, тяганина, а то й здирицтво супроводили чимало судів усіх рівнів. Одначе відомо й те, що чи не першим універсалом наказного гетьмана Павла Полуботка був універсал, за яким суддя мав судити «не самолично, а за участю безурядних чесних і розумних людей, совісно й по правді, як вимагає закон, без будь-якого пристрастія і вимагання... А коли хто сільським чи сотенним судом буде невдоволений, повинен скаржитися у полковий суд, а на полковий суд у генеральний, і тоді наказано буде суддям, як судили того опеянта, видавати останньому своє рішення на письмі, з описом всієї справи і контраверсією обох сторін». Для об'єктивності суддівства при генеральному судді вводилися ще чотири судді з бунчукових товаришів. І вказувалося, щоб ті бунчукові товариші обов'язково були грамотні.

Тепер, після провокаційного закликів не визнавати місцевого суддівства, в краї вибухнула ледве не громадянська війна. «...Ніхто не слухає нікого, не можна ніякої справедливості вчинити», — пише із села Синіл якийсь Милашевський, і подібних свідчень безліч.

Скоропадський на смертному ложі призначив до виборів нового гетьмана наказним гетьманом Павла Полуботка. Сенат затвердив це рішення, Петро також. Одначе він давно задумав зліквідувати гетьманство, й через те згоди на обрання нового гетьмана «вольними голосами» не давав, всіляко зволікав. А тим часом запрацювала Малоросійська колегія. Нам вочевидь, що неспілівого Скоропадського подвигав протестувати Полуботок. Уповні осягаючи, що опинилися над національною прірвою, він на всю силу своєї потужної, цілеспрямованої енергії включився в боротьбу. Зокрема Петрові було надіслано статті, укладені при обранні Скоропадського на гетьманство, які ствердив своєю резолюцією сам Петро: «Воеводам по давньому обычаю на Украине пребывающим, указом его царского пресветлого величества подтверждено будет, дабы до малороссийского народа людей без указу отнюдь неинтересовались и прав их и вольностей не нарушали, и в судах и в расправах их не вступались...» І ще: «Права и вольности и порядки войсковые... прежним гетьманом в статях избранных и особливо на которых наступал гетман Богдан Хмельницкий... нерушимо содержать...»

Тепер ті права й вольності були позбавлені, на Україні становлять постом додатково вісім драгунських полків (два в столиці) і Маклембургський корпус, полковників по українських полках

уже не обирають, а настановляють росіян (Толстой в Ніжині, Кокошкін в Стародубі, Богданов у Чернігові, Яковлев у Переяславі). Цар віддає повеління взагалі скасувати виборність і перемінити всіх полковників на російських. Полуботок шле до царя депутацію за депутацією (під Дербент, в Москву, Петербург) з листами, підписаними генеральною, полковою і сотенною старшиною України (депутації Семена Рубця, Василя Биковського, Петра Корещького, Якова Карпеки, Андрія Борзаковського, Василя Кочубея, Степана Гамалії, Петра Войцеховича, Григорія Граб'янки, Івана Холодовича, Івана Доброницького та ін., до цих депутацій входили знатні військові товариші, сотники, канцеляристи). Однак з часом посилати депутації стало важко, люди насторожилися, потерпали, що на них згодом упадуть карі, ухилялися. Звичайно, залишалося чимало вірних Полуботку і справі українських вольностей старшин та козаків, назвемо хоча б генерального осавула Василя Жураковського або старшого канцеляриста Миколу Ханенка, а вже зять Полуботка Яків Маркович здалеку «внюхав» небезпеку, намагався десятою дорогою об'їхати двір свого тестя, перед яким зовсім недавно колінував.

До речі, саме цих двоє — Ханенко та Маркович — залишили розлогі життєписи — щоденники, правда, і там, і там сторінки, стосовні життя та діяльності Полуботка, зникли, очевидно, Яків Маркович помиривав їх сам, початок рукопису Миколи Ханенка загубили далекі нащадки (повний текст ще бачив Бодянский).

Вдивімося пильніше в ці скорботні сторінки нашої історії, початки нашого нового лихоліття, нашої національної неволі; десятиліття, століття застрашеним словом, кнутом, тюрмою, кулею витравлювали, вибивали з наших предків почуття приналежності до свого народу, гордості за нього, права на власну долю, думку: вселили страх, покору, національне безпам'ятство. Похилившись, покорившись — животітимеш або й благоденствуватимеш, інакше — тюрма або й смерть. Страшний спадок, який іржею осів у мільйонах душ. [...]

З Вельяминовим Полуботок не сколегувався з перших днів приїзду того на Україну. Він запротестував уже проти розгляду колегією першої скарги селян села Витемлі, адже справу не розглядав ні полковий, ні генеральний суд. Полуботок розіслав свій універсал, в якому наказував: «Якщо хто-небудь має на кого принести апеляцію або яке інше прохання, то кожного разу такий повинен звертатися до полковника і від нього вимагати рішення». В свою чергу Вельяминов доносить у сенат: «крестьяне императорскую милость (колегию) с радостью приемлют. Из них многие приходят и подают на старшину и прочих знатных людей в своих обидях челобитные, по которым в Малороссийской коллегии действия производятся начинаются». Вельяминов намагався заборонити Полуботкові надсилати універсали, і коли

Полуботок з гідністю заперечує, нагадує, що він — наказний гетьман, Вельяминов кричить: «Я бригадир и президент, а ты что так ксе предо мною? Ничто. Вот sognу я вас так, что и другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать по новому».

Всю тодішню ситуацію чи не найточніше сформулював Бантиш-Каменський: «...власти гетманской противустановка власти Коллегии малороссийской, которой президент превосходил в полномочиях Главу народа. Он не мог быть полезным соотечеству, мог быть полезным только самому себе». Полуботок справді чинив усе на лихо собі й знав це. Він знову й знову нагадував царю статті Богдана Хмельницького та Олексія Михайловича, підтверджені іншими царями і самим Петром, за якими ніякі російські чиновники не мали права втручатися в справи українських судів. Однак це тільки дужче розлютувало Петра, який вирішує справу понищення українського самоврядування довести до кінця. Малоросійська колегія, яка давно вже вела нагляд за наказним гетьманом, шле на нього донос за доносом, далі Вельяминов їде до Петербурга, де й домовляються з царем про здійснення підступного задуму. Частина українських полків на той час була в Ладозькому та Терському походах, решту, підпорядкувавши Михайлу Голіцину, виводить з України «в поле», — буцімто в похід проти татар. Полуботка, а також генерального суддю Івана Чарниша, генерального писаря Семена Савича покликало до Петербурга: «...что же полковник Полуботок и старшина, не взирая на данные им наши указы, послали некоторые указы без совета с президентом коллегии, того ради велено для ответа быть сюда полковнику Полуботку и из старшин Савичу и Чарнышу».

Вони приїхали до Петербурга 3 серпня 1723 року. Полуботок подає царю ще одну «чолобитну», де знову просять відкликати Малоросійську колегію, замінивши її генеральним судом з семи осіб, вернути одібрані «права і вольності козацькі грамотою царя Олексія Михайловича за гетьмана Богдана Хмельницького стверджені від самого його імператорської величності при поставленні на гетьманство Скоропадського конфірмовані». Полуботок боровся методами легальними, бився, як птах у сильці; скількох людей намагався перехилити на свій бік, розупевити, впевнити, переконати, скільки петицій — всіляких «промеморій», «чолобитних», листів — написав безуспішно.

Аби виграти час, а також доконечно упевнитись, що з боку українських військ ніякої загрози немає, приїхати пильність покликаних до Петербурга старшин, Петра Петровича приймає, виявляє українцям всілякі ознаки шаноби, запрошує на банкети, навіть сам приїждить у гості до Полуботка. І водночас споряджає на Україну свою довірену особу — майора Румянцева — для зби-

рання «компромату» проти Полуботка, того самого Румянцева, який допоміг Петру витягти з-за кордону на муки та смерть царевича Олексія. Поміж інших розпоряджень, Петро віддає й таке: добути свідчення про листування Полуботка із запорожцями (яка страшна «провина».— Ю. М.); «дєнег можете за то употребить до 5000 рублей (шалена сума, хороший кїнь коштував 5—6 крб.— Ю. М.) из взятых старшинских, и, чаю, за сию сумму (не получить можно».

Напередодні таємна канцелярія розпочала слідство над Полуботком, Чарнишом і Савичем. Спочатку воно велося в основному щодо адміністрації: кому й за віщо надані маєтності, куди витрачені ті чи ті гроші, чому призначено на ту чи ту посаду такого от старшину, а коли Румянцев припровадив зібраний «компромат», Полуботкові було оголошено звинувачення в державній зраді. Полуботка, Чарниша, Савича, а також ще цілий ряд старшин — наказних полковників, військових товаришів, бунчукових товаришів, канцеляристів було заарештовано просто на вулиці. Сучасники тих подій свідчать, що безпосередньою зачіпкою до того послужило вручення Петрові через канцеляриста Івана Романовича ще однієї супліки, написаної українськими старшинами на річці Коломак, з голіцинського походу, з тими ж таки проханнями виборності гетьмана та збереження самоврядування на Україні. Цар прочитав чолобитну в кабачку «Чотири фрегати» й заявив, що в цих супліках «неосновательные и противные прошения»; почав тупотіти ногами й наказав зривати з українців шаблі.

По тому було проведено багато арештів по всій Україні, зокрема заарештовано й привезено до російської столиці миргородського полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Жураковського та інших старшин. Розпочалися допити, катування. Основними звинуваченнями були: зносини Полуботка з мавепинцем Пилипом Орликом, а також відправлення на Україну «промеморії» — інструкції-поради, як матися всім тим, кого допитуватиме Румянцев (про таємну місію Румянцева українцям вдалося довідатися від когось із членів сенату). Було знайдено копію «промеморії», а також приведено на очну ставку з Полуботком Лаговича, його довіреної особи, котрий і возив її. Донос про зносини Полуботка з Орликом (його зробив Феофан Прокіпович) підтвердження не знайшов. Узагалі доказів про «зраду» Павла Полуботка не було ніяких, був тільки «компромат», привезений Румянцевим, — побутові скарги, переважно намовлених Румянцевим старшин і козаків, свідчення про ворожіння якоїсь вдови, яка пророкувала Полуботкові гетьманство, тощо. Та чи є в світі людина на високій посаді, якою були б задоволені всі! Як справедливо пише М. Костомаров: «Полуботок був однією з жертв, принесених для державних цілей...» Для державних цілей царату на згубу України.

Про методи слідства маємо глухі відгомони, вони нам відомі з інших численних тогочасних справ. Петро власноручно бив Савича тільки за те, що не зрозумів його відповіді українською мовою. Катуваннями, яким піддавали людей у таємній канцелярії, як зазначає Лазаревський, славився, мабуть, ще тільки Рим. Людям робили на тілі надрізи, закладали туди сірку й підпалювали її, прикладали до тіла розпечене залізо, виламували руки... Полуботок тримався мужньо. Свідченням Полуботкової мужності, високого патріотизму є його промова, виголошена перед царем. Її навів автор «Історії Русів». Деякі історики заперечують її, мовляв, цар не став би її слухати, а сам Полуботок забоявся б кинути нестримному в гніві самодержцеві такі слова в обличчя. У мене ж на цей предмет не виникає жодних сумнівів. Якщо помислити з боку психологічного, Полуботок мусив сказати щось подібне неодмінно. Він готувався до рокової хвили ще на Україні. Він бачив, що їх штовхнуть у провалля, що знищення останніх вольностей стане для України вічною кабалою, вічною національною неволею. Власне життя втрачало для нього сенс.

Отже, ось ті слова:

«Бачу, царю, і розумію, з якої криниці почерпнув ти злість тую, яка має бути чужою серцю твоєму, вона негідна помазаника божого. Справедливість і лагідність, суд і милість суть єдині набутки всіх монархів світу цього, й закони, які кермують усім людством та оберігають його од лих, є дзеркалом царям та володарям на їх посадах і в їхній поведінці, владарі мусять бути найпершими їхніми шанувальниками і охоронцями. Звідки ж воно взялося, що ти, царю, поставивши себе понад законом, мучиш нас своїм єдиновладдям і завдаєш нас у вічне ув'язнення, привласнивши в казну власні маєтності наші. Провина, яку на нас складають, полягає у виконанні наших священних обов'язків, які в усіх народів поважані щонайвище, вона рішуче не злочинна й не осудна. Ми просили і просимо від імені народу свого пощади вітчизні нашій, неправедно гнаній і безжально руйнованій, просимо новлення прав наших і привілеїв, урочистими договорами підтверджених, які й ти, царю, декілька разів підтверджував. Народ наш, будучи одноплемянним і єдиновірним з твоїм народом, змогутнив його і возвеличив царство твоє добровільним єднанням у такий час, коли в ньому ще все младенцествувало й виходило з хаосу смутних часів, з мізерності. Вже одне те мало б не доволити понищити набутки наші, що ми з народом своїм не припиняли понад усе потужно допомагати вам у всіх військових труднощах і здобутках, не кажучи вже про Смоленщину та Польщу, сама шведська війна доводить безприкладне старання наше в допомозі тобі і Росії, адже всім відомо, що ми самі цілу половину армії шведської вигубили на землі своїй і в житлах наших, не піддавшись при тому ні на які лєстоші та спокуси, а надали

тобі можливість пересилити дивовижну мужність і відчайдушність шведів і ще за все це були спалюжені, й замість дяки, кинути в неключиме рабство, платимо ганебну непомірну данину, приневолені рити лінії та канали й осушувати непрохідні болота, угноюючи землі тілами тих, хто впав від непомірного тягару, голоду й кліматів. Всі оні біди й скорботи наші усугублені нав'язаним нині нам управлінням. Чиновники, які володарюють над нами, не знають прав і звичаїв наших і майже безграмотні, знають лише те, що вони владні робити з нами все, що хочуть і не владні хіба що над душами нашими. І падають на нас з усіх боків кривди та напасті, й до кого маємо заволати, до кого звернутися, як не до тебе, августійшого монарха. Адже ти наш покровитель і споручитель за благополуччя наше. Одначе злоба й мстивість твого улюбленця, нашого непримиренного ворога (Меншикова.— Ю. М.) збила тебе з шляху істинного і мерзять царствування твоє.

Запроваджувати народи в рабство й володіти рабами та невольниками — сутність азіатичних тиранів, а не християнського монарха, котрий має вславлятися і бути насправді верховним батьком народів.

Я знаю, що нас чекають кайдани і похмурі темниці, де нас заморять голодом і замучать за звичаями московськими, але доки живий, кажу тобі істину, о царю! Складеш ти обов'язково звіт цареві всіх царів, всемогутньому богові за погибель нашу і всього народу.

Чимало істориків піддавали сумніву Полуботкову промову з боку стильового, мовляв, писано це значно пізніше. Заперечую рішуче й посилаюся на інший, в основі своїй подібний варіант промови. Її вмістив у своїй книзі «Аннали Малоросії, або Історія запорожських і українських козаків» французький та німецький літератор і історик Жан Бенуа (Йоганн) Шерер, який працював у російській столиці спочатку в юстиць-колегії, а далі був аташе французького посольства в Петербурзі. У Петербурзі Шерер проживав на початку 60-х років XVIII століття, далі здебільшого їздив у посольських справах по європейських країнах. Отже, матеріал для книги збирав десь у шістдесятих роках, «Аннали...» опубліковані 1788 року в Страсбурзі. Полуботок загинув наприкінці 1724 року. Отже, від його смерті до часу збирання матеріалів для книги, тобто знайомства з текстом промови, минуло якихось чверть століття; про які невідповідності стилю може йти мова? Адже якби документ був вигаданий, то й тоді стиль його був би тих давніх часів. До того ж праця Шерера передувє «Історії Русів», яка стала відома у рукописних списках 20-х років XIX століття.

Ясна річ, безапеляційно стверджувати, що промова була виголошена в тому або в тому варіанті, — ризиковано, оскільки не

знайдено її писаного оригіналу, можливо, його й не було, можливо, її передавали з вуст в уста, адже на той час ще було багато живих учасників або свідків тих подій. Не міг не поговорити з ними Шерер. Сама по собі напрошується думка, що з текстом промови, чи відгомоном його, Шерер познайомився в юстиць-колегії, де зберігалися протоколи допитів полуботківців та безліч інших паперів, стосовних тієї справи. Петербуржець-іноземець Шерер на Україні від українців тексту промови мати не міг, тим більше підробки її. Повторюю, за змістом обидва документи — з «Історії Русів» і книги Шерера — близькі між собою.

Не бачу на тодішніх горизонтах жодної людини, здатної на те, щоб вигадати промову для покійного Полуботка, і самі тодішні горизонти були такою мірою звужені й затемнені, глухі, що не спонукали до того. Близькі до подій історики — автор «Історії Русів», О. Маркевич, Бантиш-Каменський — не виявили сумнівів в істинності промови, «засумнівалися» історики пізніших часів, історики вельми тенденційні, які в найменших проявах національної гідності вбачали націоналізм. Мусили були вбачати. Навіть перлину світової історії, буття людського — Запорозьку Січ — топили в калюжі вульгаризаторства, бо ж хіба могло у нас, українців, бути щось таке високе, чого не було в інших народів!

Павло Полуботок з петропавловських підземель уже не виїшов. Скінчив він своє життя наприкінці 1724 року, немає сумніву (глухим стогоном доплинули до нащадків свідчення Полуботкових сучасників), що був він закатований. За віщо? За те, що хотів відстояти останні вольності українського народу, за любов до рідної землі, за дух незламності, який ніс у серці. Полуботкова мужність викликає захоплення. Він, єдиний у своїй добі, сказав цареві у вічі правду, пішов йому наперекір, хоч і знав, що його чекає, адже був свідком численних лютих страт і катувань, на власні очі бачив прикремлівську площу з обезглавленими, четвертованими, неприбраними тілами прибічників, друзів, знайомих царевича Олексія і просто невгодних Петрові людей.

Душа, дух... Власне, він і є народом, нацією. Ми любимо свою чизу за все — і за оту річку невеличку, яка тече з вишневого саду (і те й те нині неймовірно поплюндровано), лише в нашій країні такі садки і такі річечки, і за ясні зорі, Чумацький шлях над нашою головою, по якому наші предки мандрували в божественні, фантастичні країни і знаходили реальний шлях у Крим та по морю в Стамбул, і за карі очі наших коханих, за материнську пісню, лебедіння діток, але найбільше за те, що виросло в душі народу й передається в спадок од покоління до покоління: працьовитість, лагідність, мрійливість, пісненність, мужність, зичливість до інших народів.

Здається, нічого особливого не зробив Павло Полуботок, тільки постраждав. Так, він мав свої людські, часом значні слабкості.

сті, вади, однією з яких була пристрасть до збагачення. (До речі, історикам ще належить гаразд розібратися, яка в тому міра власної користі, адже тоді дуже часто власна казна і гетьманська зливалися в одне, а статки Полуботко мав великі, царські конфісканти, окрім 84 мішків мідних грошей, у Полуботкових схронах нічого не знайшли, й перейшли ті золоті та срібні гроші в перекази-легенди: наказний гетьман поклав їх до одного з іноземних банків із заповітом повернути Україні, як стане вона самостійною державою; незадовго перед революцією в Одесі навіть відбувся з'їзд Полуботкових нащадків, лічбою в три з половиною сотні чоловік, які намагалися «дістати» з-за кордону з банку проценти, зробили ряд запитів до Бельгії та Англії, з останньої їм відповіли досить невиразно: «з таких грошей процентів не належить»). Отже, Полуботкові старання та боріння мовби нічим не увінчалися. Саме з тих часів розпочалося посилене гноблення й закріпачення українського народу. Однак ті боріння, на мою думку, і є однією з вершин нашої національної свідомості, науки іншим Полуботковим співвітчизникам, особливо з вищих сфер, як любити вітчизну, віри в правоту власну й правоту справи, за яку боровся Полуботок, є наукою гордості, непохитності. Високим почуттям патріотизму, мужністю Полуботок підняв ціле покоління людей, цілий народ, ще раз утвердив його право на свободу та вільне життя серед інших народів.

(Літературна Україна, 1990, 17 травня)

Едуард Першин

ЯКЩО ЗНАЙДУТЬСЯ ДОКУМЕНТИ...

«Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660—18(29) XII 1723. Петербург) — чернігівський полковник (1706—1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722—1723). Власник великих земельних маєтностей у Чернігівському, Лубенському та інших полках. Під час зради І. Мазепи 1708 року Полуботок залишився вірним російському урядові. Ставши наказним гетьманом, Полуботок очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. Викликаний до Петербурга, Полуботок був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер. Українські буржуазно-націоналістичні фальсифікатори намагалися зобразити Полуботка захисником народних інтересів. Насправді, виступаючи проти обмеження царизмом політичної автономії Лівобережної України, Полуботок прагнув зміцнити привілейоване політичне становище української старшини і забезпечити за нею монопольне право гнобити народні маси України» (УРЕ. Т. 8. С. 501).

Ну що ж, нехай цей запис залишиться на совісті істориків, тим більше, що ми знаємо, коли він робився. Грунтовні дослідження — попереду. Напевне ж, недалеко той час, коли на основі архівних документів буде сказано всю правду про одного з видатних синів українського народу. І цілком можливо, що під час роботи у вітчизняних та зарубіжних архівах комусь із дослідників пощастить розгадати одну з великих таємниць — таємницю Полуботкової спадщини, таємницю гетьманових мільйонів, таємницю, яка хвилює не одне покоління.

Вочевидь, можна стверджувати, що цілеспрямовано ніхто козацькі мільйони не шукав. Причому це стосується не лише мільйона карбованців, покладених згідно з легендою сином Павла Полуботка до одного з англійських банків. А де майно гетьмана

© В. Першин

Івана Степановича Мазепи? А де поділися багатства останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Григоровича Розумовського? Якщо питання про майнову спадщину Мазепи і Розумовського взагалі ніколи не порушувалося, то інтерес до Полуботкової спадщини спалахує час од часу, щоправда, на жаль, не збагативши нас і досі жодним історичним документом, на підставі якого можна було б однозначно заявити, що справді 267 років тому Павло Леонтійович, передчуваючи близький розрив з Петром І, переправив до Англійського банку дві бочки золота та інших коштовностей разом із заповітом. Востаннє на урядовому рівні це питання вивчали у 1965 році, коли навіть було створено комісію на чолі з тодішнім заступником Голови Ради Міністрів республіки Петром Тимофійовичем Троньком, до якої входили провідні історики та юристи. Комісії, на жаль, не вдалося пролити світло на цю історію, й цілком можливо, що й сьогодні ми не порушували б це питання, якби не заява народного депутата УРСР Романа Іванчука, підтримана народним депутатом УРСР і СРСР Володимиром Яворівським, на яку одразу відгукнулася світова преса.

І це цілком зрозуміло: адже йдеться про те, що за 267 років Полуботків мільйон, враховуючи банківський процент, перетворився на фантастичну суму. Англійська преса заявила, що Україна висуває претензії Об'єднаному Королівству на суму в 16 (!) трильйонів фунтів стерлінгів золотом, а британські економісти тут же підрахували, що за таких обставин на кожного жителя республіки припадає приблизно 38 кілограмів золота.

Жарти жартами, однак яким чином відреагували на ці події британські фінансові кола? Судячи з усього — дуже спокійно. З тих даних, що надійшли дипломатичними каналами, випливає, що Англійський банк готовий до ділових контактів стосовно Полуботкової спадщини, однак порушує кілька питань суто правового характеру. По-перше, оскільки Україна поки що не є самостійною державою, а входить до складу союзної федерації, чи може вона за таких умов самостійно пред'являти претензії британському банку? (Пригадуєте виступ Маргарет Тетчер у нашому парламенті?) І по-друге: було б бажано, аби Україна пред'явила номер рахунку чи якісь інші документи, котрі б засвідчували сам факт прецеденту.

Ми ще повернемося до аналізу зауважень, зроблених Англійським банком, але спершу — кілька вельми цікавих історичних подробиць. Річ у тім, що «Літературна Україна» вісім років тому вивчала обставини, пов'язані з Полуботковою спадщиною, проте автор цих рядків припинив усі пошуки після того, як в редакції пролунав телефонний дзвінок і нам ввічливо пояснили, що не варто на нинішньому етапі порушувати це питання. Ось тоді, працюючи над цією темою, я й натрапив на публікацію від 22 ве-

ресня 1964 року в газеті «Pour tous» («Для всіх»), яка представляє інтереси промислових кіл Швейцарії. Стаття була підписана якимсь Грицем Полтавцем і називалася «До сенсації стосовно незвичайної спадкової справи».

У вірсі, що передував статті і був набраний крупним шрифтом, зазначалося: «Порушуючи свої права на мільйон фунтів стерлінгів, що був покладений 240 років тому в банк Англії, Радянська Україна може спричинити фінансову катастрофу Великобританії». Далі автор переповідав одну з версій, яким чином цей мільйон потрапив на береги туманного Альбіону, але при цьому стверджував, що гроші були покладені на ім'я Павла Полуботка, а лист, який супроводжував цей вклад, начебто обумовлював таке:

1. Сума має приносити прибуток у 2,25 відсотка, завдяки чому капітал збільшиться вдвічі через 10 років.

2. У разі смерті самого Полуботка суму може одержати тільки його нащадок по чоловічій лінії і тільки в присутності представника вільної держави.

Копію цього листа-заповіту гетьман віддав своєму сину Остапові (у інших авторів фігурує син Яків, котрому Павло Леонтійович доручив переправити багатства в Англію. — Е. П.), коли той у 1723 році залишив батьківщину. Автор публікації вважає, що спершу Остап подався до Константинополя, а звідти португальським судном дістався Південної Америки. Смерть Петра І, від'їзд Остапа, бурхливі події в Європі у XVIII та XIX століттях на певний час відтіснили на другий план справу Полуботкової спадщини.

І раптово у 1922 році якийсь відвідувач просить аудієнції в посла Радянської України в Австрії Юрія Коцюбинського. Той прийняв відвідувача в присутності генерального консула. Незнайомець представився як Остап Полуботок, передав дипломатам фотокопію листа-заповіту гетьмана своєму синові (оригінал був покладений в сейф одного з банків) і зажадав винагороди — одного відсотка. Гриць Полтавець вважав, що через 200 років мільйон фунтів стерлінгів перетворився на трильйон, тож відвідувачеві б дістався мало не мільярд фунтів стерлінгів.

Юрій Коцюбинський, як особа зацікавлена, негайно рушив до Харкова, і справу було терміново обговорено у Президії Центрального Виконавчого комітету України. Було прийнято рішення встановити передусім офіційний контакт з представником Англійського банку.

Коцюбинський раптово захворів, і розв'язання справи було покладено на генерального консула. В липні 1922 року в Мар'я Ензендорф (місцевість неподалік Відня) відбулася зустріч, в якій, окрім генерального консула, взяли участь якийсь Петер, що виступав як посередник, Остап Полуботок, якийсь полковник

Роберт Мітчел з Англійського банку. Останній начебто заявив, що передусім треба визначити достовірність оригінала листа-заповіту, а згодом додав: «Як би там не було, цей документ не має юридичної цінності, оскільки Радянська Україна не визнана Великобританією як незалежна держава». І, посміхнувшись, закінчив: «Якщо все ж це коли-небудь станеться, варто було б урегулювати питання цієї спадщини полюбовно, оскільки загальна сума з процентами, як на здоровий глузд, навряд чи може бути оплачена».

І наприкінці публікації автор стверджує, що протокол цієї зустрічі було передано Володимиру Яковлеву, котрий очолював тоді Комісаріат закордонних справ, а Остап Полуботок повернувся до Бразилії.

Ох, які ж напрошуються паралелі! Просто дух перехоплює... У заповіті, якщо вірити Полтавцеві, йдеться саме про представника незалежної країни. У 1922 році під час зустрічі представник Англійського банку також порушує питання самостійності України. Миңде ще мало не сім десятиріч, і британці своїми заявами про державний суверенітет України фактично підтверджують факт існування такого документа. А якщо до цього додати, що кілька років тому вони навіть зробили запит, чи є нині Полуботкові нащадки по чоловічій лінії? Хіба це не свідчить ще раз на користь заповіту? Недарма, мовляв, так сполошилися англійці... І ось уже дослідники-аматори готові рушити до Англії й будь-що знайти оригінал заповіту в котромусь з англійських банків. Припустимо, пошастить і таки буде знайдено оригінал заповіту. То й що з того? Заповіт не є банківським документом.

У середині 70-х років чимало жителів Києва зверталися до Інюрколегії з питання вкладів, зроблених свого часу їхніми батьками, близькими родичами до швейцарських банків. Сам факт переведення таких сум не викликав сумніву. Проте на відповідний запит Інюрколегії об'єднання банкірів Швейцарії дуже чемно відповіло, що вони матимуть ділові стосунки з представниками Інюрколегії лише за умови, якщо будуть представлені конкретні докази, конкретні документи або названо шифр вкладу чи номер рахунку...

Однак повернемося у 1964 рік, коли Гриць Полтавець опублікував свою сенсаційну статтю. Я вже казав, що комісія на чолі з П. Т. Троньком не змогла додати чогось нового до справи Полуботка. У свою чергу Інюрколегія зв'язалася з лондонською юридичною фірмою (а тут доречно сказати, що розплутати таку історію — надзвичайно престижно для будь-якої юридичної фірми незалежно від її територіальної приналежності), проте й англійським юристам не вдалося просунути в цій справі ані на крок. Паралельно це питання вивчало й Міністерство закор-

донних справ СРСР, і в архівах Інюрколегії є лист, датований 1965 роком. Подаємо його текст.

«У зв'язку з Вашим запитом стосовно спадщини гетьмана Полуботка, покладеної „До запитання“ в Англійському банку, в архівах МЗС СРСР було переглянуто всі матеріали, в яких могли б бути свідчення стосовно цього питання. Будь-яких документів, які б свідчили про бесіду посла УРСР у Відні Ю. Коцюбинського з Остапом Полуботком у 1922 році, серед матеріалів, що зберігаються в архівах МЗС, не було знайдено. Водночас, під час перевірки архівних документів з'ясувалося, що нащадки гетьмана Полуботка в минулому неодноразово зверталися до МЗС Росії та його зарубіжних представництв з проханням з'ясувати наявність вкладу Полуботка в Англійський банк. Чимало з них посилалися на публікацію з цього питання, зроблену в журналі „Новое время“ від 20 листопада 1907 року колишнім професором консерваторії Рубцем. На початку 1908 року за дорученням II департаменту МЗС Росії російське консульство в Лондоні ретельно дослідило це питання. Зокрема, були досліджені звіти Англійського банку щодо незапитаних вкладів за останні 200 років. Виявилось, що загальна сума таких вкладів істотно менша від ймовірного вкладу Полуботка. На основі всіх даних, зібраних під час цих перевірок, тодішнє МЗС Росії зробило висновок, що вигадки про спадщину Полуботка не мають під собою реального ґрунту, тому подальше розслідування було припинене».

Серйозний документ? Дуже. Певне, ми не маємо підстав підозрювати наших давніх співвітчизників у недбалому ставленні до дорученої справи, і, мабуть, вони не менше за нас прагнули повернути козацькі мільйони. То, може, час визнати, що історія Полуботкової спадщини і всі події, що відбувалися навколо неї, всього лиш красива легенда, та й припинити пошук? Не думаю. Просто цей лист, як на мене, примушує розширити коло пошуків.

Сам факт, що наказний гетьман таки володів чималим скарбом, історично доведений, і тому слід, передусім, відповісти на запитання: куди міг Павло Полуботок вивезти все багатство? А виявити було що: адже тільки опис його майна займає кілька десятків сторінок. Причому опис датовано 1725 роком, тобто був він зроблений по гарячих слідах, так само, як і опис майна його дружини й родичів.

Які ж напрямки пошуку скарбів гетьмана Полуботка можуть бути перспективними? Поміркуймо: хто виявляв зацікавлення у пошуках Полуботкової спадщини? Гадаю, наслідком Петро І, котрий розцінював Полуботкові скарби як частину своєї державної казни, а також Полуботкові нащадки. У Центральному державному архіві давніх актів є два фонди — №№ 165 і 134, в яких зберігаються документи стосовно Павла Полуботка. Це, по суті, дві великі справи. Одна з них — матеріали слідства в справі По-

луботка, інша — листування з приводу зниклого багатства. Цими двома фондами ніхто серйозно не займався, протоколи допитів гетьмана та його оточення ґрунтовно не досліджені, тож цілком ймовірно, що серед документів лежить той один-єдиний, котрий настановне на правильний шлях.

Полуботків родовід... Ми нині оцінюємо гетьманову спадщину, сказати б, асоціативно, уможлядно. Всі ті, хто збирався на два з'їзди нащадків Полуботка, можна сказати, відчували на дотик усі ті багатства, тож можна припускати, що вони не гребували жодними методами, аби розкрити таємницю свого великого родича. Які це могли бути методи? Ну, приміром, зібрати належну суму грошей та й підкупити когось з англійського казначейства... Напевне, не варто дискутувати, що саме керувало нащадками гетьмана: патріотичне начало, прагнення відновлення історичної справедливості чи суто меркантильні інтереси. Існує версія, що учасники обох з'їздів були цілком переконані, що Полуботків заповіт таки існує, і не виключено, що, спрямовуючи всі зусилля на пошуки саме заповіту, вони йшли хибним шляхом. Доктор історичних наук В. А. Смолій, переглядаючи давню періодику, раптом у квітневому номері журналу «Киевская старина» за 1901 рік натрапив на повідомлення про те, що частина фінансового та господарчого Полуботкового майна в найкритичніший для наказного гетьмана період була начебто передана далеким родичам — Капністам. Отже, гадаємо, що доктор Смолій має рацію, припускаючи й такий варіант, що Павло Леонтійович міг переправити свої багатства (або частину з них) на збереження комусь із родичів.

Ост-Індська компанія, куди згідно з версією поклав гроші Полуботків син, припинила своє існування 1858 року. Думається, було б вельми цікаво переглянути архів цієї компанії і, напевне, ми маємо повне моральне право звернутися до всіх українців, які живуть поза межами України, з проханням подати посильну допомогу в розшуку будь-яких архівних документів, котрі могли б сприяти розгадці цієї таємниці. Але, повторюю, на успіх можна розраховувати лише за умови, якщо вдасться знайти конкретні банківські документи. Ясна річ, йдеться лише про той випадок, якщо вклад було покладено саме в Англійський банк. Ми не маємо права припиняти пошуки. Навіть якщо є один відсоток із ста, гра варта свічок.

(Літературна Україна, 1990, 9 серпня)

Після опублікування цієї статті я одержав десь з півтисячі листів. Переважно автори закликали продовжувати пошуки гетьманової спадщини, радили навіть звернутися по допомогу до бол-

гарок Ванги чи Слави Севрюкової тощо. Але з усієї пошти мене зацікавили передусім два листи: одного надіслав 94-річний москвич Олександр Сандлер, іншого — колишній редактор газети «Український голос» Петро Данилюк з Вінніпегу. Саме в такому порядку я й наведу обидва документи.

«Я, Олександр Сандлер, народився у XIX столітті і не можу не написати про все, що мені відомо стосовно спадщини гетьмана Полуботка. Ще в 1915 році поширилися чутки про гетьманові багатства, після чого відбувся з'їзд Полуботкових родичів. Закінчився він безрезультатно, бо йшла війна з Німеччиною, тож, напевне, учасникам з'їзду так і не вдалося встановити контакт в Англії з потрібними людьми.

Але найцікавіше те, що організував той з'їзд і керував ним Михайло Павлович Дублянський, з яким я товаришував. Жив він у Харкові, мав родовий маєток Олексіївку, 3 тисячі десятин землі з лісом. Маєток знаходився у Валківському повіті Харківської губернії, в трьох кілометрах від станції Водяної Південної залізниці. Михайло Павлович був предводителем дворянства Валківського повіту. Він закінчив в Петербурзі Імператорський ліцей, знав п'ять європейських мов.

У родовому маєткові Олексіївці була давня барська садиба у давньоіталійському стилі: кам'яний двоповерховий будинок з 12 кімнат, сад і парк. Дуже важливою є та обставина, що поряд з барським будинком у саду була одна-єдина могила, а на товстій кам'яній плиті був напис: „Тут похований граф Потоцький“. На мою думку, могила відноситься до XVIII століття.

Неподалік могили графа Потоцького в саду була давня споруда XVII століття у вигляді єгипетської піраміди. Найімовірніше, то був родинний склеп. Для чого я про все це пишу? А для того, що ці два пам'ятники перегукуються з епохою, коли жив наказний гетьман Павло Полуботок.

А тепер про найголовніше. Могила графа Потоцького свідчить про те, що Михайло Дублянський одержав цей родовий маєток, може й успадкував, від родичів графа Потоцького. Вельможі Потоцький і гетьман Полуботок були родичами. Граф Потоцький — поляк. Михайло Дублянський — також, і це підтверджується тим, що його другий родовий маєток був розташований на території Польщі, неподалік залізничної станції Свислоч Волковського повіту Гродненської губернії. Таким чином, простежується родинний зв'язок між Михайлом Дублянським, графом Потоцьким і гетьманом Полуботком.

Стосовно самого Михайла Дублянського мені відомо, що в 1919 році він разом з дружиною Ольгою Петрівною та дворічною донькою Іриною емігрував у Францію й оселився у Парижі. Тоді йому було років з 35. На жаль, то була наша остання зустріч.

На мою думку, варто було б дослідити лінію Дублянський—Потоцькі—Полуботок».

Петро Данилюк написав мені про те, що у 60-х роках нашого століття на Заході дуже багато писали про Полуботкові скарби, проте всі ті публікації мали незначну історичну вагу. З-поміж усього написаного, на його думку, заслуговувала на увагу стаття Олексія Степового (псевдонім Олексія Івановича Воробая), — члена Королівського Інституту Антропологів (і Етнографів) Великої Британії, керівника секції Етнографії Української Вільної Академії Наук у Мюнхені, — котра була надрукована в 1948 році в газеті «Українські вісті». Редагував її відомий письменник І. П. Багряний (Лозов'яга), а виходила вона в місті Ной Ульм у Західній Німеччині. У 1977 році редакція переїхала до Сполучених Штатів.

Всі мої спроби відшукати ту публікацію були марними. Тоді я звернувся по допомогу до Петра Данилюка і згодом одержав від нього відбиток статті Олексія Степового «Доля нащадків Павла Полуботка», присвяченої 224-м роковинам з дня смерті гетьмана. Ось її повний текст:

«Політику Тарквінія Гордого: „збивати найбільші головки маку“ чи не найкраще засвоїли московські імперіялісти, починаючи від Петра Першого і кінчаючи Йосипом останнім*. Одною з багатьох жертв Москви, жертв, що ніколи не забуваються і вічно житимуть у пам'яті нашого народу, є чернігівський полковник, а після смерті Івана Скоропадського — наказний гетьман України Павло Полуботок.

За домагання вибрати нового гетьмана та рішучий протест проти колонізації України Москвою, цар Петро Перший закатавав Павла Полуботка у темних підвалах Петропавлівської фортеці у Петербурзі. Було це 26 грудня 1724 року.

У народній пам'яті зберігся переказ, що вмираючи наказний гетьман України Павло Полуботок сказав Петрові Першому: „За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у

* В історії старого Риму відомий факт, що в 515 році до Р. Х. римський цар Тарквіній Гордий вів війну з гобійцями. Гобійці трималися міцно, і римляни, втративши надію їх перемогти, пустилися на підступ. Секст — старший син Тарквінія, прикинувся зрадником свого батька і перейшов на бік гобійців. Добрі вояки, але наївні політики — гобійці повірили Секстові і зробили його зверхником своїх військ. Маючи владу, Секст таємно послав до батька свого вірного раба з запитанням: „Що мені робити далі?“ Посланець застав володаря в саду. Замість відповіді на це запитання, Тарквіній почав швидко ходити по саду і прутиком збирав найбільші та найкращі голівки маку, що росли там на клумбах. Повернувшись без відповіді, раб розповів лише те, що він бачив, але Секстові було досить. Він зрозумів, що його батько, збиваючи найбільші голівки маку, наказував йому знищити найсильніших та найрозумніших провідників гобійців. Секст виконав наказ свого батька і гобійці легко були переможені у наступних боях. — Приміт. Олексія Степового.

спільного і нелицемірного судді, Бога нашого. Скоро станемо перед ним і Він розсудить Петра з Павлом“. Це було 224 роки тому, але ми того дня не забули і не забудемо ніколи.

„На Україні склалося і закріпилося враження про Полуботка, як про сміливого, шляхетного і рішучого, не менш стійкого вірного своїм обов'язкам героя, що пожертвував своєю волею і своїм життям за права своєї батьківщини“. Так писав історик М. Костомаров у журналі „Русская старина“ за 1876 р.

І це правда, ім'я Павла Полуботка ще й досі у нас, в Україні, є символом мужності і страждання за правду і незалежність свого народу. Про нього є багато переказів і навіть легенд, що яскраво свідчать, яку велику популярність мав цей шляхетний герой серед тих земляків, за яких він так сміливо сказав катові правду в вічі.

Цікаво, що прямі нащадки Павла Полуботка залишилися не примиреними до свого предковичного ворога, хоч уже і народжувалися в оточенні росіян. Як відомо, після смерті Павла Полуботка цар Петро наказав конфіскувати всі маєтки замученого нашого наказного гетьмана України, а найближчих родичів його вислали з батьківщини до села Миколаївки біля Таганрогу.

Взимку 1944 р. в одному з численних таборів оstarбайтерів у Берліні я звернув увагу на одну досить гарну жінку середніх років, що розмовляла російською мовою, але до нас, українців, ставилась прихильно і прізвище мала Полуботок. Коли я запитав її, чому вона росіянка, а має українське прізвище, вона заперечила свою приналежність до росіян і твердо сказала: „Я українка та ще й старого шляхетського роду. Мій предок був наказним гетьманом України і звався він Павлом Полуботком. Він був замучений Петром Першим у 1724 році. На минулому тижні я відправила по ньому панахиду“. Потім вона мені розповіла, що її батько Спиридон Федорович Полуботко народився у 1842 р. в селі Миколаївці і мав звання селянина, але в дійсності селянином він не був, бо мав власну друкарню у місті Таганрозі. Під час турко-кавказької війни в 1877 р. Спиридон Полуботок був мобілізований до війська і призначений управителем військової друкарні при генерал-губернаторові фортеці Карс. Як досвідчений майстер він швидко звернув на себе увагу начальства і навіть самого генерал-губернатора.

Після закінчення війни, за добру працю генерал-губернатор запропонував Полуботкові порушити свої турботи перед Олександром Третім, запевняючи, що милостивий цар зважатиме на добру працю під час війни і поверне йому право шляхетства, яких був позбавлений його славний предок царем Петром. Спиридон Полуботок категорично відмовився від цієї допомоги, заявляючи, що він шанує пам'ять великого предка і кару за його вчинки несе з гордістю.

Тоді губернатор пообіцяв йому допомогти одержати паспорт. Полуботок на це згодився, але з умовою, щоб там було написано „крест'янин“. Одержавши паспорт, Спиридон Федорович Полуботок у 1895 році переїхав до Ростова на Дону. Там же, в Ростові, він і помер від тифу в 1919 році.

Сини Спиридона Полуботка — Валентин та Леонід Полуботки були досить освіченими людьми, вважали себе українцями і розмовляли українською мовою. Молоді Полуботки були відвертими противниками большевизму і обидва загинули від рук большевиків.

Валентин Полуботок був заарештований в 1937 р. в Ростові на Дону. У в'язниці він два рази оголошував голодівку і, нарешті, був висланий до Караганди. Коли всі надії звільнитися від ув'язнення не здійснилися, він розрізав собі артерії лівої руки і помер, не дозволивши себе рятувати. Леонід Полуботок був ув'язнений у 1932 р. і вбитий енкаведистом у спину.

Їхня сестра Надія при першій же нагоді залишила вороже для себе оточення. Тепер уже є тисячі послідовників Павла Полуботка, що, йдучи на вірну смерть, відверто і сміливо кажуть своєму катові правду в вічі.

„Полуботківські мільйони“

В 1913 р. виникла газетна сенсація, що у Лондонському банку лежить 800 мільйонів карбованців та що ці гроші були покладені наказним гетьманом України Павлом Полуботком. Всі газети були заповнені цією новиною. Знайшлися навіть такі фінансисти-математики, що обчислили вже, скількиросло відсотків за 180 р. та як збагатиться тим капіталом „вся матушка Русь“.

Але виникло цілком слушне питання: хто ж, власне, має право на одержання цих грошей? Хто є прямим спадковцем Павла Полуботка?

І ось у серпні місяці 1913 р. в містечку Стародубі на Чернігівщині був скликаний з'їзд всіх спадкоємців цього роду. Зібралася біля 170 чоловік, що так чи інакше вважали себе нащадками Павла Полуботка, і заявили „законні“ претенсії на мільйони.

Спиридон Федорович Полуботок приїхав на цей з'їзд з сином Валентином. По довгій дискусії та перевірці всіх „можливих“ і „неможливих“ документів Спиридон Полуботок і його сини були визнані найближчими спадкоємцями наказного гетьмана, але їхати до Лондону і турбуватися там про „мільйони“ Спиридон Полуботок відмовився. Тоді з'їзд спадкоємців доручив з'ясувати справу з „мільйонами“ у Лондонському банку двом своїм учасникам — Федорові Лизогубу і Миколі Міхновському.

У січні 1914 р. Лизогуб і Міхновський поїхав до Лондону і там з'ясували, що дійсно у Лондонському банку було 10 000 фунтів стерлінгів на ім'я Павла Полуботка, але... поки російські га-

зети „думкою багатіли“, англійський парламент виніс постанову, що всі капітали, які пролежали в Лондонському банку більше як 150 років, з відсотками не повертаються. У крайньому разі може бути повернена лише та сума, що була покладена у банк на збереження, але при умові, що той, хто забере гроші, повинен заплатити за весь час збереження.

Коли Лизогуб і Міхновський підрахували, скільки за 180 років треба заплатити за збереження фунтів стерлінгів, що поклав Павло Полуботок, то вийшло, що треба ще багато доплачувати Лондонському банку.

Справа на деякий час завмерла. Але в 1923 р., коли Советська Росія відмовилась платити борги Англії, що їх царська Росія наробила, а настирливі англійські банкіри вимагали, Совети почали шукати претенсії до Англії. Москва звернулась до всього населення бувшої Росії, чи не має хтобудь яких претенсій до Британського Королівства. Тоді ж дочка Спиридона Полуботка Надія, що жила у той час у Ростові на Дону, згадала про ті „мільйони“. Через деякий час її викликали до Ростовського обласного Виконавчого Комітету, вислухали інформації, переглянули документи і більшу частину з них забрали.

Після того ця справа завмерла назавжди.

Я записав це оповідання від Надії Полуботок лише як фольклорний матеріал».

ЗМІСТ

СПАДЩИНА ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА (В. О. Замлинський)
3

Н. И. Костомаров
ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК
5

Юрій Мушкетик
ПАВЛО ПОЛУБОТОК
26

Едуард Першин
ЯКЩО ЗНАЙДУТЬСЯ ДОКУМЕНТИ...
37

ПАВЛО ПОЛУБОТОК — УКРАИНСКИЙ ГЕТМАН

Київ, видавництво «Львів»
при Київському державному університеті

На українському та російському мовах

Зав. редакцією С. В. Головка
Художнє оформлення О. Г. Григора
Технічний редактор Є. Г. Рубльов

ИБ № 263

Здано до складання 02.11.90. Підп. до друку 07.12.90.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 2,62. Ум. фарб.-відб. 2,84.
Обл.-вид. арк. 3,06. Тираж 200 000 прим. Зам. К-238.
Ціна 3 крб.

Видавництво «Львів» при Київському державному університеті,
252001, Київ, Хрещатик, 10

Кооператив «Поліграфіст» при
Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 34